

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ ЖАНА И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.09.394 Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 809.434: 801.56 (043.3)**

Дунканаев Абдыкалык Токтогулович

**Кыргыз макалдарына
семантикалык-структуралык,
логикалык-грамматикалык илик**

Адистиги: 10.02.01 – Кыргыз тили

**филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

авторефераты

Бишкек - 2011

Диссертациялык иш Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
профессор Иманов А.И.

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Саматов К.С.

филология илимдеринин доктору,
профессор Момунова Б.К.

филология илимдеринин доктору
Абдувалиев И.А.

Жетектөөчү мекеме: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасы.

Диссертациялык иш 2011-жылдын 12-мартында саат 10⁰⁰дө Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда түзүлгөн (тең уюштуруучу – И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.09.394 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2011-жылдын “_____” _____жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Жайлообаев Б.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

катары саналып, илимий изилдөөгө муктаж.

«Кыргыз макалдарына семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык илик» деген темадагы диссертациялык ишибизге түз да, кыйыр да тиешеси бар С.Гапаровдун, А.Өмүралиеванын жана жалпы паремиялар тууралуу сөз кылып, макалдарга басым жасаган педагогикалык өңүттөгү А.Абдулатовдун эмгектерин атасак болот.

Аталган эмгектердин жаралышы менен кыргыз тили илиминде макал жанрын изилдөөгө көңүл бурула баштаганын байкоого болот. Макал табиятын шарттап турган функционалдык, семантикалык структуралык факторлордун кеңдигине байланыштуу ага илимий багытта ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү учурдагы зарылдык болуп саналат. Жалпысынан, бул зарылдыктын негизин төмөндөгүлөр түзөт деп эсептейбиз:

- макалдын мазмунунун кеңдиги жана тематикалык ар түрдүүлүгү;

- макал дүйнө таанымдын куралы боло алгандыгы;
- турмуштук көрсөткүч катары эсептелиниши;
- объективдүү чындыктын каражаты экендиги;
- нуска кеп, акыл-насаат, тарбиялоо мүнөзүнө ээ болушу;
- жалпылык, бүтүм, эреже катары берилиши;
- жыйынтыктарды, натыйжаларды билдириши;
- ой тереңдигинин камтылышы ж.б.

Демек, мындай сапат-мүнөздөргө, белгилерге ээ макалдар изилдөөнүн зарыл жана толук объектиси катары тексттик, структуралык, коммуникативдик-информативдик, прагматикалык жагдай шарттык, гносеологиялык, этнопедагогикалык ж.б. багыттарда ар тараптуу илимий изилдөөгө алынууга тийиш.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Коомдук өнүгүш процесси түздөн-түз адамдардын ортосундагы карым-катышка негизделген. Сүйлөшүү, пикирлешүү, баарлашуу, жалпы эле байланыш-катыш тексттерден түзүлгөндүктөн, анын табияты, аны уюштуруучу тилдик каражаттардын системалуу изилдениши орчундуу проблемаларды жаратууда. Кийинки мезгилдерде тилдин коммуникативдик функциясын тексттик бүтүндүктө карап, семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык багытта жүргүзүлгөн илимий иштердин ийгилиги өз натыйжаларын берип, жалпы тил илиминин өнүгүшүнө зор салым кошууда.

Учурда кыргыз тили илиминде гана эмес, жалпы тил илиминде да макалдын табияты, маани-мазмуну, кептик бүтүндүгү, ички

маанилик түзүлүшү лингвистикалык багытта изилдөөнүн объектисине толук айлана элек. Айрыкча, макалдын дидактикалык жанрдагы чыгармалардын башка түрлөрүнөн тилдик конкреттүү айырмачылыктары, көп кырдуулугу, анын уюшулушундагы тилдик каражаттардын колдонулуш ыкмасы, маани-маңызы, карым-катышы, байланышы, логикалык туюндурулушу колго алына элек маселелерден. Ушулардын негизинде макал жанрынын тилдик өзгөчөлүгүн белгилөө; синтаксистик-ритмикалык уюшулушу, семантикалык структурасы, семантикалык компоненттеринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, аларды моделдештирүү схемасы; макалда колдонулган сүйлөм түрлөрү (Кыргыз тилиндеги сүйлөм түрлөрүнүн бардыгынан эле макалдар уюшула бербесин иликтөө көрсөттү) жана андагы логикалык ойдун чагылдырылышы диссертациялык иштин актуалдуулугун көрсөтөт.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Кыргыз макалдарын семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык аспектиде кароо изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Изилдөөнүн предметине макал жанрынын лингвистикалык табияты, семантикалык-структуралык ички механизмдери, макалды уюштурган айрым сүйлөм түрлөрү, алардын макалдык мазмунду туюндурган функционалдык милдеттери кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Макалдын жанрдык өзгөчөлүгүн тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөзү аркылуу белгилөө, мунун негизинде семантикалык структурасын ачуу, логикалык терең ойдун камтылышын берүү диссертациянын негизги максатына кирет. Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- макалдын табиятын шарттаган өзгөчөлүктөрдү көрсөтүп, факт материалдардын мисалында далилдөө;
- макалга сырткы түзүлүшү боюнча жакын турган ылакап, жаңылмач, табышмак жанрларын тең катар коюп, негизинен тилдик өңүттө салыштырып, алардын тилдик спецификалык чегин ажыратып, макал табиятын кеңири ачып берүү;
- ылакаптарды, жаңылмачтарды, табышмактарды макалдар менен лингвистикалык багытта салыштырып берүү аркылуу макалдын семантикалык структурасын, логикалык-грамматикалык түзүлүштөрүн аныктоого негиз түзүү;
- макалдын семантикалык-структуралык табиятын негиздөө;
- макалдын семантикалык структурасы тилдик ар кыл бирдиктерден уюшулгандыктан, алардын карым-катышын териштирүү;

- макалдын семантикалык структурасын уюштурган компоненттерге жеке-жеке токтолуп, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо;

- макалдын семантикалык структурасын моделдештирүү схемасында берүү;

- макал эң кыска текст болгондуктан, анын мазмунун шарттаган сүйлөм түзүлүштөрүн аныктоо, тактоо;

- макалдагы сүйлөм түзүлүштөрү аркылуу логикалык ойдун туюндурулушун көрсөтүү;

- макалдын логикалык туюндурулушундагы айрым тилдик каражаттардын ролун белгилөө.

Изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери. Жалпы тил илиминде текстке, сүйлөмдүн семантикалык структурасына, логикалык грамматикага байланыштуу С.И.Гиндин, Т. ван Дейк, И.Р.Гальперин, Н.Беттузия, ДЖ.Л. Остин, Ц.Тодоров, В.В.Оденцов, М.Р.Майенова, Ч.Изенберг, К.Гаузенблаз, Л.М.Лосева, З.Я.Тураева, П.Ф.Стросон, И.Т.Сусов, Н.Д.Арутюнова, В.В.Богданов, Г.Б.Алисова, У.Л.Чейф, А.К.Хеллидей, В.С.Храковский, И.Х.Ахматов, В.Дресслер, В.В.Сергия, С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, Б.Тойчубекова, Б.Ш.Усубалиев, Т.Токоев, С.Н.Абдуллаев, Т.С.Маразыков, А.Өмүралиева, Т.Баястанова сыяктуу жана башка окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн. Изилдөөнүн объектисине тикелей тиешеси бар мындай эмгектердеги илимий-теориялык жоболор иликтөөнүн максатына, шартына, жеке көз карашка жараша жетекчиликке алынып, макалды семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык бир бүтүндүктө кароого негиз түздү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын (макал, ылакап, табышмак, жаңылмач) спецификасынын тилдик аспектиде салыштырылып иликтениши жана макал текстинин семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык багытта каралышы кыргыз тили илиминде биринчи жолу колго алынды. Коюлган маселени чечүүдө изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары буларга басым жасалды:

- макал табиятын аныктоо максатында аны менен катар колдонулуп салыштырылган ылакап, жаңылмач, табышмактардын тилдик өзгөчөлүктөрүнүн белгиленгендиги;

- макалдын жанрдык табиятынын тилдик каражаттардын функциясы аркылуу көрсөтүлгөндүгү;

- макалдардын ички табиятындагы туруктуу белгилер, алардын мүнөздүү өзгөчөлүгү;

- макалдын семантикалык структурасын шарттоочу компоненттердин мүнөздүү белгилери байланыш-катыш мамилелеринин негизинде аныкталгандыгы;

- макалдын семантикалык структурасынын моделдик схемада көрсөтүлгөндүгү;

- макалда колдонулган сүйлөм түзүлүштөрү, алардагы логикалык ойдун камтылгандыгы;

- макалдагы антонимдердин жана тилдик кайталоолордун логикалык туюндурулушту шарттоодогу функциясы.

Коргоого коюлуучу жоболор:

— Обьективдүү чындыктагы карым-катыш, байланыш, жагдай-шарттар, ой жүгүртүүлөр, көз караштар макалдарда ныкталган мазмунда таасын чагылдырылат. Натыйжада, макалдар кыска көлөмдөгү тексттик структура катары таанып-билүүнүн куралы боло алат.

— Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын ичинен макалдардын алган ордун, т.а., спецификасын адабияттык багытта аныктоо ар тараптуу толуктуку түзө албайт. Макалдагы айтым, андагы тилдик каражаттардын колдонулушу, туюндурулушу, семантикалык функциясы, айтымы анын спецификасын аныктоого өбөлгө түзөт.

— Макалдагы камтылган мазмун көп тармактуу мүнөзгө ээ. Аларга философиялык, этнопедагогикалык, этнографиялык, психологиялык, филологиялык, логикалык багыттарда изилдөө иштерин жүргүзүүгө болот. Анын бири катары лингвистикалык пландагы семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык түзүлүшү эсептелинет.

— Тилде бардыгы байланышка негизделет. Тилдик каражаттар туюндурган маани жеке-жеке туруп, бири-бирисиз тилдик белги боло албайт. Макалдын тилдик ички элемент-каражаттары семантикалык структураны түзгөндүктөн, алардын ортосундагы байланыш-катыш мамилелери негизге алынат.

— Грамматикалык каражаттар, синтагматикалык пландагы карым-катыштар макалдын синтаксистик-ритмикалык уюшулушуна жана семантикалык структурасына негизделет.

— Макал табияты тике жана кыйытма маанилердин айкалышкан чегинде, биримдигинде жаралат. Натыйжада, логикалык түшүнүүнү талап кылат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтык-көрсөткүчтөрүн, тыянактарын жогорку жана атайын орто окуу жайларында, мектептерде колдонууга болот. Элдик оозеки

чыгармалардын, жалпы эле көркөм чыгарманын тилин үйрөнүүдө, бул багыттагы изилдөөлөрдө жана аны окутуунун теориялык-методикалык принциптерин иштеп чыгууда, окуу куралдарын жаратууда негиз боло алат. Сүйлөмдүн жана тексттин түзүлүшүн окутууда, «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы», «Стилистика», «Тексттик лингвистика», «Көркөм чыгарманын тилине лингвистикалык талдоо», «Кеп маданияты» сыяктуу негизги жана атайын курстарда изилдөөнүн материалдарын пайдалануу талапка ылайык келет. Ошондой эле жаштарды адеп-ахлактык, нарк-насилдик ж.б. багыттарда тарбиялоого, турмуштук көз караштарын өнүктүрүүгө чоң өбөлгө болот.

Иштин изилдөө методдору. Жалпы тил илими, орус тил илими, түркология жана кыргыз тил илиминин теориялык базасына таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун натыйжасына жараша диссертациялык иште байкоо, каттоо, топтоо, сыпаттоо, чечмелөө, салыштыруу, теңештирүү, каршы коюу, жалпылоо, схемалаштыруу, анализ, синтез методдору колдонулду.

Иште анализге алынган факт материалдар. Диссертациялык иште анализге алына турган материалдар катары «Кыргыз макал-ылакаптары» (түзгөн жана баш сөзүн жазган Ш.Усупбеков), Фрунзе, 1982; «Макал-ылакаптар» (Эл адабияты сериясы), 10-том, Бишкек, 2001; «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү» (жыйнаган М.Ибрагимов), Кара-Балта, 2005; Ү.Асаналиев «Сөз - сөөлөт», Бишкек, 1999; «Жакшы сөз - жан азыгы», Бишкек, 2008; ж.б. эмгектер алынды.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин негизги мазмунун чагылдырган материалдар Кыргыз республикасынын масштабында өткөрүлгөн бир катар илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө уктурулган. ҮМУнун Кыргыз тили илими, Кыргыз адабияты жана аны окутуунун методикасы, Факультеттер аралык кыргыз тили кафедраларынын кошмо жыйынында, КР ИУАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинде талкууланган.

Иштин жыйынтыктарынын жарык көрүшү. Изилдөөдө коюлган маселелер К.Тыныстанов атындагы ҮМУ менен К.Карасаев атындагы БГУ чыгарган «Кыргыз тили жана адабияты», «ОшМУнун жарчысы», «Вестник Иссик-Кульского университета», Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин «Вестник», И.Арабаев атындагы “КМУнун жарчысы”, “Лингвистика институтунун жарчысы” сыяктуу бир катар журналдарда, илимий-практикалык конференциялардын материалдарын чыгарган жыйнактарда, жарыяланган 25 илимий

макалада чагылдырылган. Изилдөөнүн материалдарынын негизинде «Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» аттуу бир илимий монография жарык көрдү.

Иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, негизги үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин кыскача мазмуну

Киришүүдө диссертациялык иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, негизги максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштеги илимий жаңылыктар, теориялык жоболор, изилдөөнүн методологиясы, иштин апробацияланышы көрсөтүлгөн.

«Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын тилдик спецификасы» аттуу I бөлүмдө макалга сырткы түзүлүшү, формасы жактан жакын турган ылакап, табышмак, жаңылмачтардын тең катар коюлуп салыштырылышы диссертациялык иштин II жана III негизги бөлүмдөрү менен кандайдыр бир ажырымда тургандай кабылданышы мүмкүн. Мында, биринчиден, макал, ылакап, табышмак, жаңылмач дидактикалык чыгармаларынын жанрдык спецификасын лингвистикалык багытта ачып көрсөтүү менен, макалдын тилдик өзгөчөлүктөрүн бөлүп чыгуу болуп саналат. Экинчиден, дидактикалык чыгармаларда колдонулган тилдик бирдиктер бирдей болгону менен (Ар башка жанрда ар башка тилдик бирдиктер колдонулбайт.), алар ар башка жанрда өздөрүнө мүнөздүү функцияга ээ болушу, т.а., семантикага байланыштуу маселе экендиги белгиленет. Ушулардын негизинде иликтөөгө алынган дидактикалык жанрдагы чыгармалардын урунттуу-урунттуу тилдик өзгөчөлүктөрүнө атайын кеңири токтолуу аркылуу макалдын семантикалык структурасын, логикалык грамматикасын ачып берүүгө негиз түзүү максаты көздөлөт. Натыйжада I бөлүмдө коюлган максат II жана III бөлүм менен өз ара тыгыз байланыштуулукту шарттайт.

Макал жана ылакап. Кандай болгон шартта да, макал менен ылакаптар дидактикалык жанрдагы чыгармалардын эки башка түрү болгондуктан, алардын ортосунда олуттуу айырмачылыктардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал айырмачылыктар конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөтүлүп, талдоого алынды. Макал менен ылакаптардын жанрдык бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүүчү тилдик багыттагы өзгөчөлүктөр катары негизинен төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1.Макалдагы сөздөрдүн лексика-семантикасы жекече туюндурулган лексика-грамматикалык табияты менен гана ачылбастан, тутумундагы башка сөздөр менен болгон синтаксистик байланыш-катыш биримдиги аркылуу аныкталып, макал тутумунда семантикалык жылыштарга ээ болуп, маанилик тарамы кеңейет. Натыйжада сүйлөм түз жана кыйыр маанилердин биримдигин шарттап, макалдык мазмунду жаратат: 1. Азаматка эл – арка.

Үч сөздөн куралган бул макалдын субъект-объектилик катыштагы алгачкы эки сөзү (*азаматка, эл*) тике маанилеринде колдонулуп, алар өз кезегинде синтаксистик байланыш-катыштын негизинде *арка* лексемасынын маанилик катмарлануусуна түрткү болду. Ушуга байланыштуу негизги семантикалык жүктү макал мазмунунда предикат катары колдонулган *арка* лексемасы көтөрүп турат. *Арка* сөзүнүн түп мааниси дене мүчөсүн билдирет. Макал тутумунда семантикалык катмарланууга дуушарланып: 1) *жөлөк, таяныч, сүйөнүч*; 2) *ал-күч, дем*; 3) *колдоо, кубаттоо* маанилеринин туруктуу биримдигине ээ болду. *Арка* лексемасы мындай маанилерди өз ичине камтуу менен, өзгөчө бир семантикалык жүктү көтөрүп турат. Чындыгында, бул лексеманын мындай жүктү аркалоосу өз алдынча эле жүзөгө аша бербеси белгилүү. Макал тутумундагы *эл* лексемасы менен грамматикалык түз байланышта, *азаматка* сөзү менен логикалык каря'fbшта болуусу аркылуу *арка* лексемасынын мааниси кеңиди. Макалда алгач азамат адам (*азаматка* сөзүнө карата) болору, ал элден чыгары, элге кызмат кылары, андан соң эл аны колдоору, ага жөлөк, таяныч, кубат болору тууралуу ойду логикалык басым түшүрүлгөн *арка* сөзү тастыктап турат, ал – эреже катары айтылган жыйынтык сөз. Демек, көрүнүп тургандай, макалдагы айрым тилдик бирдиктердин бир канча семантикалык маанилерди өз ичине камтышынын, тутумундагы башка тилдик бирдиктердин катыш таасиринин негизинде ал семантикалык маанилердин жаралышынын, ошол эле учурда функцияланышынын натыйжасында макалдык мазмун, ой жаралды.

Ал эми ылакаптардагы тилдик бирдиктерге кайрылсак, алардан макалдардагыдай маанилик жылыштарга ээ болгон айрым сөздөрдү бөлүп көрсөтүүгө болбойт.

1. *Алда айланайын, өз аял ай.*

2. *Ашкабакты бирөө дарбыз деп жеттир.*

Келтирилген мисалдардагы колдонулган тилдик бирдиктердин бир да бирөө өтмө мааниде, же семантикалык жылыштарга ээ болгон жок. Ушундан улам, аталган ылакаптардын мазмунун жалпысынан тике маанисинде эле кабыл алабыз.

1-мисалда ички сезими аркылуу аялына карата баалоо, барктоо билдирилди. Кандайдыр бир кумарлануудан, суктануудан, же салыштыруудан улам келип чыккан мындай баалап-барктоонун артында юмор, күлкүнүн илеби бар экендиги ачык сезилип турат.

2-мисалда ашкабак менен дарбыздын окшоштугунан улам, аларды ажырата албагандык туюндурулду. Ал болгон окуянын негизинде айтылгандыктан, түз түшүнүккө ээ болуп турат. Дал ушул түз түшүнүктө шылдың камтылып, ал аркылуу окшош нерселердин ортосундагы айырмачылыктарды андай билүү керектиги айтылат.

2. Макал менен ылакаптардагы тилдик бирдиктердин функциясы алардын интонациялык айтылыш мүнөзүнө жараша да аныкталат. Макалдарда жыйынтык, корутунду чыгарыла айтылган ой болгондуктан, ошол ойдун тынакталгандыгын билдирген интонация болот. Ал интонация ойдун бүтүм чыгарыла айтылгандыгын, аякталгандыгын ачык, так билдирип турат:

1. Кары келсе, ашка,
жаш келсе, ишке.

Ал эми ылакаптарда болсо, бүтүм-жыйынтык мүнөзү болбойт:

1. *Атамдын өлөрүн билсем, бир табак кебекке сатпайт элем.*
2. *Арабаны көрдүм, арманым жок.*

Ошондой эле, мындай белгилүү жактуу түзүлүштөгү сүйлөмдөр, тескерисинче, макалдарга мүнөздүү эмес.

Макал жана табышмак. Макал менен табышмактар дидактикалык жанрдагы чыгармалардын эки башка түрү болгондуктан, шексиз түрдө спецификалык бөтөнчөлүктөргө ээ болот. Алардын мындай бөтөнчөлүктөрү жанрдык белгилери, милдет-функциялары, маани мазмундун камтылышы жана туюндурулуш жолдору, тарбиялык максат-мүдөөлөрү менен шартталган.

1. Макал жана табышмак – экөө тең каймана ойду туюндурганы менен, аларды окшош милдеттерди аткарат деп бирдей багытта, бирдей түшүнүктө кабыл алууга болбойт. Макалдагы мазмундун туюндурулуш жолдору ар тараптуу болот, бирде каймана ойдун берилиши ачык билинип турса, бирде жарым-жартылай кыйытылып, жандатылып, түз түшүнүк менен катар коюлуп, аралаш формада чагылдырылат. Буга карата эки топтуу макалдарды мисалга алып көрөлү: а) 1. *Ата-журтуң – алтын бешик.* 2. *Ата – мекен, эне – нур.* 3. *Ат арытмак – арзан, журт арытмак – кымбат.* 4. *Жылуу сөз жылытат, муздак сөз муздатат.* 5. *Базар барга – таттуу, жокко – ачуу.* 6. *Илимдин падышасы – акыл, сөздүн падышасы – макал.* б) 1. *Алма сабагынан алыс түшпөйт.* 2. *Ат кишенеп табышат, адам сүйлөшүп табышат.* 3. *Адашкан койду бөрү жейт.* 4. *Азды*

аяган көптөн кур калат. да, буудан болуп бербейт.

5. *Эшекти кандай ардактап баксаң*

6. *Эскини эптеп кий, жаңыны*

сактап кий ж.б. «А» тобундагы макалдарды түз түшүнүктө кабыл алууга болбойт. Мындагы өтмө маанидеги: *алтын бешик, мекен, нур; арзан, кымбат; жылуу, жылытат, муздак, муздатат; таттуу, ачуу; падышасы, падышасы* сөздөрүнүн башка тилдик бирдиктерге карата семантикалык катыш-таасири сүйлөмдөрдүн жалпы тексттик мазмундарын каймана туюндурулган ойго айландырды. «Б» тобундагы макалдарды тике маанилеринде да кабыл алууга болот. Алардын мазмуну түз түшүнүктө туюндурулуп, ошол түшүнүктөгү ойдон экинчи бир нуска, сабак болчу маанилер келип чыгат. Натыйжада түз түшүнүк менен кыйыр маанилердин жуурулуш-биримдиги каймана ойду шарттап калат. Ал эми табышмактар болсо, негизинен эки бөлүктөн турат. Табышмакта коюлган маселе (табышмак) жана анын жообу (жандырмак) Каймана айтылып жаткан ойдун реалдуу чыныгы мааниси жандырмакта катылган. Ошондуктан экөө (коюлган маселе жана жандырмак) ажырагыс бир бүтүндүк катары каралууга тийиш. Дидактикалык чыгармалардын ичинен табышмактар ушундай түзүлүш өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Кандай гана табышмактарды албайлы: 1. *Көкөлөп уча алат, ызылдап обон салат, тастайган такырдан кыткызыл кан алат (чиркей).* 2. *Казан толо чий боорсок, ортосунда чоң боорсок (ооздун ичи, тиш, тил).* 3. *Чапсам, чабылбайт, көмсөм, көмүлбөйт (көлөкө).* 4. *Адамча тиктейт, адамдай өзү, ирмелбейт көзү (адамдын сүрөтү)* – бардыгында нагыз каймана мазмун катылып жатат. Табышмактагы ал мазмунда өзүнчө ой туюндурулганы менен, жандырмактагы бир же бир канча нерсенин гана аттарын атоо милдетин аткарып тургандай, б.а., сырткы формасы жагынан табышмак сүйлөмдүк мазмунда келип, жандырмак сөз түзүлүшүндө уюшулуп келген сыяктуу. Бирок логикалык планда, жандырмактагы аталган сөздөрдүн сапаттык, сыпаттык, көрүнүштүк ж.б. белгилери табышмак менен ажырагыс байланышта туруп, атама сүйлөм катары жооп болуп түшөт. Маселен, *Сөөгү жок, эти бар, сүйлөгөн сөзү бар,* - деген табышмактын жандырмагы – *тил.* Тил деп жөн гана аталып, жеке сөздүн лексикалык мааниси сыяк келгени менен, ал аталыштын ичинде *ооз көңдөйүндөгү орган, анын түзүлүш формасы, т.а., эмнеден турары, аткарган функциясы* чогуу камтылып жатат. Демек, жандырмак табышмактын сүйлөмдүк мазмунун жооп катары кайталаган атама сүйлөм болуп саналат.

2. Макал жөнөкөй же татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулуп, андан ары уланып-узартылбай, ошол турпатында калыптанып калган кыска тексттик көлөмгө ээ экендигине карабай, андагы мазмун ары масштабдуу, ары ар тараптуу келет. Макал - турмуштук

бай тажрыйбалардын жыйынтыктарынан белгилүү бир ойду жалпылаштырып, анын маңызын туюндурган чулу кеп, адамдардын зирек кабылдоосуна, терең ой жүгүртүүсүнө, күчтүү тыянак чыгаруусуна байланыштуу келип чыккан даяр кеп. Демек, мындай «кепти» терең андап, салмагын баалап түшүнө билиш үчүн да, жогоруда белгиленгендей, татаалдашкан логикалык ой жүгүртүү талап кылынары чындык. Минткенибиздин жөнү бар. Анткени көпчүлүк учурларда бул макалдын мааниси мындай деп негизинен туура түшүнгөнүбүз менен, анын түпкү маани-маңызына, философиясына анча баам сала бербейбиз. Мисалы, «*Эл эмгегин жер жебейт*», - деген төрт сөздөн турган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда – *жер менен эмгек кылган адамдын акыбети кайтаары, жерден баар табаары, жерди канчалык деңгээлде иштетсең, ошончолук баада жооп болоору эмгектин пайдалуулугу жана зарылдыгы* жөнүндөгү асыл ойлордун камтылгандыгын дароо туюнабыз, б.а., бул маанини эч кандай логикалык терең ой жүгүртүүсүз эле, сүйлөмдүн жалпы мазмунунан ачык байкоого болот. Ушул түзүлүштүк турушу менен өрнөк болуучу акыл кеп катары өзүнөн-өзү бааланып, үлгү формада калыптанып, макалдык мазмунду жаратты: *Эл эмгегин жер жебейт*. Ошондой болсо да, макал мазмунундагы ойдун негизи жерге байланыштуу айтылгандыктан, *анын ички табияттык мүнөзү, адамзат жашоосу менен жердин органикалык ажырагыс байланыштуулугу, жерде керектөө үчүн материалдык бардык байлыктардын камтылышы жана адамдын өмүр кечиришинде алардын зарылдык катары пайдаланылышы эмгек менен аныкталарын* макал маанисинен анча элес этибар ала бербейбиз. *Эл байлыгынан жер байлыгы артык; Жери байдын эли бай; Кара жерди жамандаба, башка кайда барасың; Өлөң төшөк, өз үйүң - киндик каның тамган жер; Семиз жер - мейиз жер; Туулган жердин топурагы – алтын; Чөбү жок деп, жерден түңүлбө; Эл – эне, Жер – ата* ж.б. сыяктуу макал тутумундагы сөздөрдүн семантикалык маани жылыштарына баам таштап, абай салып карасак, ар бир макалдан жердин ар тараптуу асыл касиеттери ачылып чыгары анык.

Мисалга алынган макалдагы, «*Жер жебейт*» деген туюнтманын түпкүрүндө, эң башкысы, **эмгек кылууга чакыруу урааны бар. Эр эмгегин жер жебейт деп, эмгекти байкатып-байкатпаган купуя даңазалоо бар. Тээ абалтан эле жер – кенч, жер – байлык, жер – казына экендиги тастыкталып келет. Бирок макалда эмгек кылып тер төгүүнүн аркасында гана жер байлыкка, кенчке айланары, күч сарптап, эмгектенүүнүн натыйжасында гана жер казына болуп**

кайтарылары астейдил эскертилип жатат. Ушуну менен катар, эмгек адамды эрезеге жеткирери, адамды Адам кылган эмгек экендиги, бекер оокаттын жоктугу жана жалкоолук жөнүндө тикеден-тике сөз болбосо дагы, кыйытылып жатат. Демек, жогорудагы татаалдашкан логикалык ой жүгүртүүнүн макал мазмунунан талап кылынышы дал ушундай бири-бири менен байланышкан уламалуу маанилерден келип чыгат.

Ал эми *табышмактардын* спецификасы макалдардан кескин айырмалангандыгын, семантикалык структурасынын бөтөнчөлүгүнө (табышмак+жандырмак) байланыштуу, андагы каймана ойдун туюндурулушуна таптакыр башкача өңүттөн мамиле жасоого туура келет. *«Табышмак»* деген терминдин өзү эле айтып тургандай, коюлган маселени чечүү проблемасы биринчи планга чыгарылып, аны дароо табуу тапшырмасы коюлуп, жооп күтүлөт. Табышмак суроо мүнөзүндө айтылып, жандырмак айтуучунун акылында атайын жашырылып калтырылат, мунун өзү логикалык ой жүгүртүүнү талап кылары өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ой жүгүртүү адамдын акыл сезимин өстүрүүгө өзгөчө өбөлгө түзөт.

Табышмактардын семантикалык структурасы жандырмакка байланыштуу аныкталууга тийиш, себеби табышмак менен жандырмактын ажырагыс бүтүн биримдиги алардын тексттик түзүлүшүн шарттайт. Тексттик түзүлүшү эки бөлүктөн турат да, 1-бөлүгү ачыкка чыгарылган каймана ойго ээ, бирок ачыкка чыгарылганы менен, ошол эле учурда чүмбөттөлүп жаап-жашырылып турат, мындан *белгилүү белгисиздик* келип чыгат. 2-бөлүгү 1-бөлүктүн реалдуу жүзү, ачыкка чыгарылбаган *белгисиздик*, ачыкка чыгарууга тийиш болгон *белгилүүлүк*. Демек, жандырмакта *белгисиз__белгилүүлүк* камтылган. Ошондуктан белгисизди белгилүү кылып ачыш үчүн, ойлонууга, изденүүгө туура келет. Табышмактардын жандырмагы тек гана окшош көрүнүштөрдү, кубулуштарды, нерселерди түрү, түсү, сапаты, сыпаты, көлөмү, кыймыл-аракети ж.б. белгилери боюнча жакындаштыруу, окшоштуруу, салыштыруу, теңештирүү аркылуу гана ачылбастан, татаалдашкан логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат, бир нерсенин окшош көрүнүштөрүн экинчи бир нерседен таба коюу табышмактардын табиятына туура келбейт. Мисалы:

Колу жок, ойнойт,

буту жок, сойлойт, - табышмагын тек гана окшоштурса, жандырмагы жылан болуп чыгат, анткени жылан колу-буту жок сойлору белгилүү. Мындай жөн гана окшоштуруп таба коюу ушундай жалган жооптуу жандырмакка алып келиши мүмкүн. Ал эми тереңирээк ой жүгүртүп көрсөк, андагы каймана ой *балыкка*

туура келет. Жандырмактын туурасы *балык* болуп чыгышына багыт берген табышмактын тутумундагы *ойнойт* деген баяндооч сөз. *Ойнойт* сөзүнүн табышмак тутумундагы семантикасында кыймылдын тездиги туюндурулгандыктан, ал маани жыландын кыймылына караганда, балыктын кыймылына көбүрөөк жакындашат. Ошон үчүн, белгилүү даражада «*ойнойт*» сөзүнүн семантикасы жыланга коошо бербейт.

3. Макал менен табышмактар структуралык-семантикалык жана интонациялык айтылыш мүнөзү боюнча да олуттуу айырмачылыктарга ээ экендиги байкалат. Мындай шартта, макал менен табышмактардын структуралык семантикасында, интонациялык айтылышында өзгөчөлүктөр болбой койбойт. Маселен, *Карынын кебин капка сал* макалында түз мааниде колдонулган *карынын кебин*, өтмө, кыйыр мааниде айтылган *капка сал* тил бирдиктеринин байланышы логикага негизделген да, II жактагы адамга багытталганы менен, синтаксистик-семантикалык мазмуну, логикалык туюндурулушу бардык тараптарга бирдей тиешелүү кызмат аткарат. Ушундан улам, кадыресе сүйлөмдөрдүн структуралык семантикасынан айырмаланып, өз ичине чулу ойду камтып, накыл, нуска кеп катары калыптанып, ылайыгына жараша, кепте даяр материал болуп пайдаланылат. Коммуникативдүүлүк процессиндеги аталган макалда көптү көрүп, көп жашаган адамдын акылын угуу, аны турмушунда пайдалана билүү, кары адамдын кебине кулак сала жүрүү, ага маани берүү, көңүлгө бекем тутуу, жадында сактоо сыяктуу маанилер колдонулуп, көңүл борборунда болот. Мындай болгон соң, «*Карынын кебин капка сал*» макалы кары адамдын турмуштук тажрыйбаларынан топтолгон ишмердүүлүктөрүн баалай билүүнүн, аларга сый-урмат көрсөтүү сезимдерин кошо жаратып, жашоодогу тажрыйбалардан алынган жыйынтык көз карашты чагылдыруу, турмушка туура багыт берүү максатын да көздөйт.

Табышмактардын жанрдык өзгөчөлүгү айтуучу менен табуучунун ортосунда болуучу суроо-жооп маанилик катышына негизделген. Натыйжада, сүйлөм түзүлүшү ушуга ылайыкташып уюшулат да, алардын структура-семантикасында маселени чечүү максатындагы суроо мааниси коюлуп, жоопту талап кылуу интонациясы кошо камтылат. Табышмактардын айтылыш бөтөнчөлүгүнө ылайык, илептүү жана буйрук сүйлөм түрлөрү жолукпайт. Анткени табышмак табиятына буйрук, өтүнүч, каалоо, тилек, аёо, чочуу, кубануу, кайгыруу, коркутуу, ачуулануу сыяктуу көтөрүңкү дем менен айтылуучу маанилер мүнөздүү эмес. Ырастоо, кабарлоо, баяндоо, сыпаттоо, түшүндүрүү, айкындоо, тактоо

мүнөзүндө айтылгандыктан, аларды жай сүйлөм жана суроолуу сүйлөм түрүндөгү табышмактар деп эки түргө бөлүүгө болот. Табышмак табыятынын структуралык-семантикалык айтылыш мазмуну ушул сүйлөм түрлөрү аркылуу жүзөгө ашырылат. Ошондой болсо да, жай сүйлөм түрүндөгү жандырмактагы нерсенин көрүнүштүк, сыпаттык, салыштыруучулук, кыймыл-аракеттик ж.б. белгилерин жайынча баяндаганы менен, синтаксистик семантикасында, структуралык ички мазмунунда кандайдыр бир жоопту баары бир талап кылып турган суроо турат:

*Суу ичүүнү сүйбөгөн,
куураганды билбеген.*

Мында суроо ачык коюлбаса да, анын ички табиятында «Бул эмне?» деген суроо катылып жатат. Сүйлөм түзүлүшүндөгү: *суу ичүүнү сүйбөгөн//куураганды билбеген* сөз тизмектери бири-бирине тең катар байланыш-катышта айтылып, кайсы бир зат тууралуу сөз болуп, аны аныктоо, ачыкка чыгаруу мүнөзүндө колдонулгандыгы анык. Сүйлөм түзүлүшү кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүүчү атоочтуктар (сүйбөгөн, билбеген) менен жыйынтыкталгандыгына байланыштуу макал мазмунунда аякталып бүтпөгөн интонация бардай сезилет.

Суу ичүүнү сүйбөгөн... ,
Куураганды билбеген... ал эмне?
- Арча.

Ушул көз караштан алып караганда, бул табышмак сүйлөм эмес, сөз тизмеги болуп калат. Бирок аныктоо мүнөзүндө зат катылып жаткандыктан, т.а., ошол нерсени ачыкка чыгаруу максаты көздөлүп жаткандыктан, ал зат биз шарттуу түрдө атаган сөз тизмектери менен кошо ажырагыс биримдикте айтылгандыктан, сүйлөмдүк касиетке ээ болуп чыга келет. Логикалык планда кыймыл-аракеттин аткаруучу субъектиси ачыкка чыгарылбай жашырылганы менен, ал сүйлөмдүн ички структуралык семантикасында чогуу камтылып айтылды. Табышмактардын семантикалык-структуралык башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири ушуну менен аныкталат.

4. Макал менен табышмактардын семантикалык-структуралык түзүлүшүндөгү айрым бир айырмачылыктарды, айрыкча, алардын баяндоочторунун семантикасынан да байкоого болот. Бирок **макал жана табышмактардын** семантикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө, каймана мааниде туюндурулушуна ылайык, алардын баш мүчөлөрү, айрыкча баяндоочу айрым бөтөнчөлүктөрдү алып жүрөрүн сүйлөмдүн жалпы мазмунунан ачык байкалат:

1) Макалдардагы ээ менен баяндоочтун жак боюнча ээрчишүүсү

кадыресе кара сөз түрүндөгү прозалык сүйлөмдөргө салыштырмалуу алганда чектелүү. Прозадагы сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн жак боюнча ээрчишүүлөрү толук сакталса, ойдун туюндурулуш ыгына жараша үч жактын биринде уюшула берсе, макалдагы баш мүчөлөр III жактык мааниде гана байланышат, анткени макал табиятынын мазмуну пикир алышуучулардын ошол учурдагы мамиле катыштарынан келип чыкпастан же айтуучунун кырдаалга, шартка жараша дароо билдирген жеке көз карашынан пайда болбостон, турмуштук тажрыйбалардан мурдатан эленип, иргелип чыккан даяр кеп болуп уюшулган. Ошондуктан макалдагы ойду негиздөөчү баш мүчөлөрдүн катышы III жактык мааниде айтылып, III жактагы нерселер жөнүндө сөз болуп, аларды жүзөгө ашыруучу формалар аркылуу туюндурулат:

1. *Ажалдуу төө жарда оттойт,
ажалдуу чочко аңда оттойт.*
2. *Чындык сөздүн душманы көп.*

Мисалдардагы *төө оттойт, чочко оттойт; душманы көп* баш мүчөлөрү III жактык маанилерде колдонулду. Албетте, кыргыз эл макалдарынын бардыгы тең ушундай формаларда гана калыпташкан эмес, түздөн-түз II жактык маанилерде уюшулган макалдар да кездешпей койбойт:

1. *Ат куйругун кармасаң, өзөндөн өтөрсүң,
ит куйругун кармасаң, сууга чөгөрсүң.*
2. *Суу ичкен кудугуңа түкүрбө ж.б.*

Бирок мындай макалдардын мааниси тикеден-тике II жакка карата багытталганы менен, синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну бардык тараптарга бирдей тиешелүү болот. Ал эми табышмактарда болсо I жактын мүчөлөрү катышкан тексттердин бир кыйла экендигин факт материалдар далилдеп турат.

2) I жактын **-мын (-м)**, II жактын **-сың (-н)** мүчөлөрү уланган баяндоочтуу табышмактар кеңири учурайт.

1. *– Тоодон токум ыргыттым (бүркүт).*
2. *– Кайдан чыктың?*
– *Топурактуу жерден чыктым.*
– *Топурагы неге жукпайт?*
– *Элибиздин сарасы (аштык).*

Табышмактарда туюндурулган ой I жана II жактык маанилерде (макалдар I жактык мааниде колдонулбастыгын жогоруда эскерттик) айтылса да, түздөн-түз аталган жактарга тиешелүү болбойт. Алсак, *Тоодон токум ыргыттым* табышмагындагы *ыргыттым* баяндоочунун семантикасынан *мен ыргыттым* I жактык түшүнүгү туюндурулса да, ал мурдатан калыпташкан сүйлөм

катары түздөн-түз I жакка таандык эмес, II жактагы адам да, III жактагы адам да ушул калыпташкан формасында колдоно берет, ушунусу менен бардык жактарга тиешелүү. Демек, макал менен табышмактардын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө, структуралык-семантикасына, интонациялык айтылышына, колдонулуш бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу алардын ортосунда олуттуу айырмачылыктардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Макал жана жаңылмач. Макал менен жаңылмачтар туюндурулган мазмундарына жараша бири-биринен кескин айырмаланышып турушат. Адамдардын жашоо-турмушундагы тажрыйбалардан иргелип, эленип чыккан ой бүтүмдөрү макал аркылуу берилгендиктен, анын мазмуну олуттуу ойго негизделип турат. Жаңылмачтарда болсо, ойдун мындай туюндурулушуна негизги басымды жасабай, акыл, насаат мүнөзүн максат кылбай, сөз оюну катары, андагы катышкан тилдик бирдиктердин туура, так, тез айтылышына көңүл бурулат. Жаңылмачтарда тыбыштык айтылышы окшош, же жакын тилдик бирдиктер атайын тандалып алынат. Натыйжада жаңылмачтардын мазмунунун тилдик спецификалык өзөгүн тыбыштык айтылышы бирдей жана тыбыштык айтылышы жакын сөздөр түзүп калат. Мындай шартта, жаңылмачтардын тилдик сырткы түзүлүшү чылгый кайталоолордон уюшулган текст катары чыга келет. Арийне, тилдик кайталоолор а тургай макалдардын, т.а., элдик оозеки жана көркөм чыгармалардын бардык түрлөрүндө колдонулат. Бирок алардан жаңылмач текстиндегидей формада, ыкмада жыш колдонулган тилдик кайталоолорду учурата албайбыз. Демек, жаңылмачтардын тилдик спецификасы өңчөй кайталоолорго негизделген.

Жаңылмачтардын дагы бир спецификалык бөтөнчөлүгү алардын тез темпте айтылышы болуп саналат. Сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразаларды, сүйлөмдөрдү биринин артынан бирин дароо, шыдыр, бат айтуу дидактикалык чыгармалардын башка түрлөрүнүн бирине да мүнөздүү эмес. Жаңылмачтардын **эн белгиси** андагы тилдик бирдиктердин кайталанып, окшоштурулуп, тез айтылыш бөтөнчөлүгү болуп саналат.

Жаңылмачтардын спецификасындагы тез темптик айтылыш кайталанган сөздөргө басым жасоо, атайын көңүл бөлүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат. Муну ачык, даана, так билиш үчүн ушул эле мисалга лексикалык анафоралар катышкан макалды тең катар коюп көрөлү:

1. Үч күчүк үшүп.
 Үч күчүк үшүп,
 үнү бүтүп.

2. Жакшылыкка жакшылык - ар кишинин иши,
жамандыкка жакшылык - эр кишинин иши,
жамандыкка жамандык - көр кишинин иши.

Келтирилген 1-мисалдагы жаңылмачтын тили жасалма тил болгондуктан, андагы мазмун, туюндурулган ой жөнүндө сөз кылуунун кажети жок. Анткени, айтуучу «*үч күчүктүн үшүн, үнүнүн бүткөндүгү*» тууралуу маалыматты билдирип коёюн деп ниет кылган жок. Ошондой болсо да, «*үч күчүктүн үшүгөндүгү, үнүнүн бүткөндүгү*» тууралуу ойдун бар экендигин да тана албайбыз. Бирок бул ой айтуучунун максатына кирбейт. Жаңылмачтын уюшулуу процесси төмөндөгүдөй факторлого негизделген:

1) бардык сөздөрү «ү» үндүү тыбышына; 2) айтылышы окшош «ч», «ш» үнсүз тыбыштарынын зарылдыгына; 3) тыбыштык түзүлүшү бирдей *үч, үч // күчүк, күчүк^ // үшүн, үшүн* - сөздөрүнүн кайталанышына; 4) уйкаш айтылган *бүтүн- //үшүн* - сөздөрүнүн колдонулушуна. Мындай түзүлүш жаңылдырууга багытталып атайын уюшулду. Тилдик бирдиктердин тез темпте шыр айтылышы алардын бурмаланышына, жаңылттырууга алып келери бышык. Шыр айтылган учурда сөз менен сөздүн, сүйлөм менен сүйлөмдүн ортосунда тыным болбойт. Сүйлөмдөрдүн арасына коюлган үтүр - тек гана аларды ажыратып көрсөтүү үчүн коюлган шарттуу белги.

2-мисал да – ыр түзүлүшүндө келген макал. Мында да жаңылмачтагыдай эле тилдик бирдиктердин кайталануусу учурайт; «а», «ы» тыбыштарынын басымдуу колдонулушу, сөздөрдүн кайталанышы: *жакшылыкка жакшылык, жакшылык: кишинин, кишинин, кишинин; иши, иши, иши; жамандык жамандыкка жамандык*. Эң башкысы, макалда маанилүү мазмун бар, болгондо да анын мазмунунда опол тоодой ой катылып жатат. Макал тутумундагы кайталанган сөздөр биринин маанисин бири күчөтүп, толуктап турат жана мазмун 1-орунда тургандыктан, анын тутумундагы сөздөр ошол ойду туюндуруу милдетин башкы планга алып чыгат. Ал кыйыр, тике, каймана, өтмө, же саласал маанилерде колдонулат, бири-бирине жуурулушуп, бир бүтүндүккө айланып жүзөгө ашырылат. Андагы айрым сөздөргө логикалык басым жасалат. Бул максаттагы кайталанган сөздөр ой маанисин күчөтүп, тереңдетип турат. Ошон үчүн жаңылмачтан айырмаланып, кадыресе жай темпте айтылат. Демек, жаңылмач менен макалдын жеке-жеке табият өзгөчөлүктөрүнө ылайык, алардагы кайталанган тилдик бирдиктердин да (мейли, алардын текст тутумундагы түзүлүштөрү окшош келсе да) өз-өздөрүнө тиешелүү функциялары болот.

«**Макалдын семантикалык структурасы**» деп аталган **II бөлүмдө** сүйлөмдүн семантикалык структурасы маселесине жалпы токтолуу менен, макалдын семантикалык структурасы аныктоого алынып, макалдагы семантикалык компоненттер кеңири териштирилет жана алар моделдик схемада берилет.

XX кылымдын 70-жылдарынан баштап, айрыкча, сүйлөмдүн семантикалык структурасына олуттуу көңүл бурулуп, теориялык эмгектер жарала баштайт. Бул багыттагы илимий-изилдөөлөрдүн чордон-негизин түзгөн Г.Б.Алисованын (1971), И.П.Сусовдун (1973), В.С.Храковскийдин (1973), Н.Д.Арутюнованын (1976), В.В.Богда-новдун (1977), Б.Г.Гактын (1979), Т.П.Ломтевдин (1979), И.Х.Ахма-товдун (1983), Б.Тойчубекованын (1983), С.Н.Абдуллаевдин (1992) ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектерин баса белгилөөгө болот. Көпчүлүк изилдөөчүлөр сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо андагы семантикалык компоненттердин (элемент-бирдиктердин) сүйлөмдө алган ордуна, мүнөзүнө, лексикалык табиятына, байланыш, катышына, функциясына айрыкча маани беришет. Арийне, азыркы тил илиминде семантикалык компоненттердин функциясын такталган, далилденген, башкача айтканда, бир нукка салынган универсалдуу системасы жок. Ушуга байланыштуу бир катар илимий эмгектерде семантикалык компоненттердин функциясын ар түрдүү аталыштар менен ар түрдүү мүнөздөп жүрүшөт. Диссертациялык иште семантикалык компоненттерди аныктоого алган бир катар окумуштуулардын көз караштары талдоого алынып, аларга карата биздин жекече пикирлерибиз билдирилди (110-129-бб.). Макалдын семантикалык-структурасын аныктоодо да **предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут** компоненттери негизге алынары белгилүү. Макалдагы компоненттердин өз ара аракетке келүүлөрү, бири-бирине тийгизген таасирлери макалдын семантикалык-структуралык түзүлүш өзгөчөлүктөрүн шарттоодо негизги ролду ойнойт. Кандай гана макал болбосун, андагы компоненттердин катыш-биримдигинин түшкүлүгү, семантикалык-структуралык бүтүндүгү акыл-наасат мүнөзүндөгү бүтүм-жыйынтыкты билдирет. Дал ушул бүтүм-жыйынтыкты, б.а., макалдын макалдык табиятын жаратуудагы, шарттоодогу негизги өбөлгө-себептери белгиленди жана компоненттердин семантикалык табияты талдоого алынды (132-151-бб.).

Макалдардагы предикат. Кадыресе сүйлөм менен макалдын спецификасына байланыштуу алардын предикаттарын айырмасыз бирдей түшүнүүгө болбойт. Макал кадыресе сүйлөм сыяктуу чектелген маани-мазмунду билдирбейт. Ал тексттик белгилүү бир

ойду туюндургандыктан, предикаты да ошого жараша жүк көтөрөт. Макал тексти сүйлөмдүк көлөмдө уюшулганы менен, аякталган чеги кайсы бир турмуштук көрсөткүчтү такталган чындык катары берет да, семантикалык структурасы жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүнө ээ болуп калат. Ал эми жыйынтык – бүтүм чыгаруу мааниси предикат аркылуу берилет:

1. Озунган *оодарат*.
2. Сөз – *күмүш*,
унчукпоо – *алтын*.
3. Аргасыз кулдук кылгандын
кеги ичинде *калат*,
аны бир күнү *алат*.

1-макалда турмуштук көрсөткүчтөн улам келип чыккан жыйынтык- бүтүм *оодарат* предикаты; 2-макалда салыштыруу менен тажрыйбалар ырастаган бүтүм *күмүш*, *алтын* предикаттары; 3-макалда турмуштук так кесе айтылган бүтүм *калат*, *алат* предикаттары аркылуу чагылдырылды. Макал спецификасынын маанилүү бир өзгөчөлүгү болуп саналган жыйынтык-бүтүм чыгаруу мүнөзүн семантикалык предикат компоненти көрсөтүп турарына ар бир макал мисал боло алат.

Атоочтук предикат. Макал текстиндеги атоочтук предикат деп синтаксистик жактан баяндоочтук милдетти атооч сөздөр аткарып турса, логикалык планда, макал структурасындагы башка компоненттер менен катышта турган, алардын сандык жана сапаттык мүнөздөрү менен шартталган, башкаруучулук мүнөзгө ээ болуп, макал тутумундагы компоненттердин уюшулушунда негизги ролду ойногон атооч сөздөрдөн турган компонентти түшүнөбүз. Атоочтук предикаттар макал текстинде абдан көп колдонулат жана аны уюштурууда активдүү кызмат өтөйт:

1. Сөз – *күмүш*, унчукпоо – *алтын*
2. Акылдуунун сөзү – *кыска*,
айта салса – *нуска*.
3. Жакшы мал жанга *аралжы*,
жакшы дос малга *аралжы*.

Мисалдардагы *күмүш*, *алтын*; *кыска*, *нуска*; *аралжы*, *аралжы* предикаттарын макал текстинен ажыратпай туруп, алардын туюндурган маанилерине назар салсак, өз алдынча турган маанилеринен алда-канча өркүндөтүлгөн маанилерге ээ болгондугун байкайбыз: *алтын*, *күмүш* – *салыштыруу*; *кыска*, *нуска* – *сапат*, *баалоо*; *аралжы*, *аралжы* – *кызмат көрсөтүү*, *жардам*, *көмөк болуу*. Булар жалпылап көрсөтүлдү. Атоочтук предикаттын макал текстиндеги функциясын кеңирирээк берүү үчүн, *Сөз – күмүш*,

унчукпоо – *алтын* макалын мисалга тарталы. 1- сүйлөмүндөгү ойдун негизин ээлеп турган семантикалык компонент – **сөз**. Макал тутумунда **сөз** субъектисин жеке сөз түшүнүгүндө, т.а., сүйлөмдүн элемент-бирдиги маанисинде эмес, «кеп айтуу», «сүйлөп туруу» маанисинде түшүнүүгө болот: *Сөз - күмүш – сүйлөп туруу* – жакшы. Макалдагы тексттик ой кеп айтуу менен унчукпоонун чен-өлчөмүн, барк-баасын салыштырууга багытталды. Адам турмушунда кеп айтуу да, унчукпоо да зарылчылык катары белгилүү. Экөөнүн тең өз ордулары бар. Бирок макалда *сөз айтууга, кеп айтууга, сүйлөп турууга* караганда *унчукпай калуунун, унчукпай туруунун* пайдасы жогору экендигин турмуш чындыгы катары көрсөтүү болуп саналат. *Сөз айтууга – күмүш, унчукпоого – алтын* предикаттары алынып, салыштыруу иретинде берилди. *Коло, темир* материалдарына салыштырмалуу алганда, *күмүш* сапаты жагынан баалуу да, кымбат да болору түшүнүктүү. Демек, күмүш жаман болбогон соң, *сөз айтуу, сүйлөп туруу* да жаман эмес экендиги тууралуу ой *күмүш* предикаты аркылуу кыйытылды. Ошол эле учурда макал текстиндеги *сөз – күмүш* сүйлөмү менен *унчукпоо – алтын* сүйлөмү бир бүтүндүктө айтылып, маанилик биримдикте колдонулгандыктан, турмушта дайыма эле *сөз айтуу, сүйлөп туруу* жакшы боло бербестиги тууралуу түшүнүк-ой өзүнөн-өзү келип чыгат. Ыгы менен, шарты менен кеп айтуу керектигин астейдил эскертип жаткан дал ушул экинчи сүйлөмдөгү ой. *Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын - сөз айтуу жакшы, бирок унчукпай коюу андан да мыкты*. Натыйжада макал текстинин ички маанисинде: адамдын адамдык сапаты тилге байланыштуу, ошон үчүн адамбыз, бирок турмушта дайыны жок сөз сүйлөөнүн өзү туура эмес, дайыма эле угууга жол бербей, өзү гана сүйлөө жаман адат экендиги, ыгы менен, шарты менен сөз сүйлөө керектиги, сөз айтууга караганда унчукпай коюунун көп жагынан пайдасы бар экендиги, «азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт» принциби тууралуу кыйытма маанилер каңкууланып турат. Мындай кыйытма маанилер *сөз унчукпоо* субъектилерине караганда, *күмүш, алтын* предикаттарында ачык байкалат жана **субъект** менен **предикаттын** ички маанилик катыштары аркылуу иш жүзүнө ашырылып отурат. Чынында *сөз, унчукпоо* субъектилеринде да «кеп айтуу», «сүйлөп туруу», «көп ук», «тыңша» сыяктуу маанилердин кабатталып берилишин танууга болбойт, бул кошумча маанилер предикатка карата ички катышты түзүп турат. Ушундан улам алардын да предикатка түздөн-түз таасири бар.

Макал текстиндеги атоочтук предикаттар негизинен төмөндөгүдөй семантикалык өзгөчөлүктөрдү билдирүү аркылуу

мүнөздөлөт: - субъектинин атын экинчи бир форма-мааниде атап көрсөтүү (*маңдайы жарылган - баатыр, таңдайы жарылган-чечен*);

- субъектинин атын экинчи вариантта атоо менен салыштыруу маанисин киргизүү (*Катуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук*);

- субъектинин сапаттык өлчөмүн, көлөмүн атап көрсөтүү (*Эр кайраты - бир күндүк, эл кайраты - миң күндүк*);

- субъектинин сапаттык мүнөзүн сандык көрсөткүчтөр менен аныктоо (*Эл кулагы - элүз, Сөз - бирөө, кулак - экөө, бир сүйлөсөң, он тыңша*);

- субъектинин жалпы табиятын алган орду менен аныктоо (*Жан - ооруган жерде, Күрөк кайда болсо, баштык ошондо*);

- субъектинин сапаттык мүнөзүн, касиетин көрсөтүү (*Куч - бирдикте*);

- субъектинин байланыштуулугун, эриш-аркактуулугун көрсөтүү (Бирөө баары үчүн, баары бирөө үчүн) ж.б. Бул өзгөчөлүктөр атоочтук предикаттын семантикалык табиятын толук мүнөздөйт деп жыйынтык чыгара албайбыз, анткени атоочтук предикаттын катышы субъект менен гана чектелбейт, объект, конкретизатор сыяктуу семантикалык компоненттер менен да өтө тыгыз байланышта болот. Ошон үчүн анын масштабы кенен жана ар тараптуу.

Этиштик предикат. Макалдарда этиштик предикаттын ролу өзгөчө орунда турат. Анткени макалдагы ойду, подтексттик ойду жаратууда, ойдун туюндурулушундагы кыйытма туюнтмалардын берилишинде: этиштик табияты, т.а., өзү аркылуу берилген учурунда, башка субъект, объект компоненттери аркылуу туюндурулган кыйытма түшүнүктөрдү жөнгө салууда, аларды башкаруу мүнөзүндө этиштик предикаттын аткарган кызматы абдан жогору. М: *Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт* макалын алалы. Бул тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулду, эки предикат бар. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү «көгөрөт» этиштик предикаты 2-жөнөкөй сүйлөмүндө негизинен кайталанып колдонулду. Кайталанып колдонулуу макал текстиндеги стилдик ыкмалардан болуп саналат. *Көгөрөт, көгөрөт* предикаттары сырткы түзүлүшү боюнча айырмасыз болгону менен, макал мазмунунда семантикалык эки башка жүктү көтөрүп турат. Ушуга байланыштуу алардын текст тутумундагы ички маанилеринен алып караганда, кайталанып колдонулду деген түшүнүк булардын ошол учурдагы табиятына анча шайкеш келбей калат. 1-жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик предикат менен 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик предикаттын түпкү теги бир болгону менен, макалдын синтаксистик-семантикалык мазмунунда ал предикаттар бири-биринен олуттуу

айырмаланып турат. 1-сүйлөмдөгү көгөрөт предикаты өзүнүн негизги түпкү маанисине жакын колдонулуп, көк түскө айлануу процессин билдирди. Макал тутумундагы функциясына жакыныраак алганда, жердеги өсүмдүк-төрдүн жамгыр аркылуу жашылданары, көк түстүк абалга келиши, андан да жакын алсак – жамгыр менен өсүмдүктөр өнөт, өсөт, жашоосу уланат. Демек, 1-предикатта жамгыр аркылуу өсүмдүк-төрдүн көк түскө ээ болуусу; жандануусу, жашоосу; өнүшү, өсүшү маанилери камтылат да, тике маанисинен келип чыккан көп маанилүүлүктү шарттайт. 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү көгөрөт предикаты биринчи предикаттагыдай көк түскө ээ болуу процессин билдирген жок, мында адамдын бата алуусу менен өсүп-өнөрү туюндурулду. 1-предикаттагы өсүү, өнүү маанилерине окшош келди, бирок анын дал өзү эмес. Анткени 1-предикат өсүмдүктүн тамыр алып, жалбырак байлап ж.б. белгилерине байланыштуу организмдик өнүгүү процессин түздөн-түз чагылдырып жатса, 2-предикатта адамдын анатомио-физиологиялык өсүп-өнүгүүсү тууралуу кеп болбостон, социалдык-турмуштук, коомдук-чөйрөлүк абалына байланышкан маанини туюндуруп турат. Мында эл батасына эгедер болгон адамдын, эл алкоосуна татыган адамдын кадыр-баркы жогорулайт, элдин керегине жарайт, эл үчүн кызмат кылат деген кыйытма туюнтма бар. Ошондой эле, *көгөрөт* предикаттары бири-бирине карата параллель колдонулуп, кыймылдын өзгөрүш абалын билдирүү менен, бүтүм чыгаруу мүнөзүн аркалап турат. Алар катарлаш колдонулуп, эки башка нуктагы ойду бир максатка багыттап, турмуштук көрсөткүч катары *жердин да, эрдин да* өнүгүшүнүн өз мыйзам ченемдүүлүктөрү бар экендигин, аларды туура ажыратып, туура аңдап, туура баалай билүү керектигин, экөөнүн тең коомдук турмушта пайдалуулугунун зор экендигин дал ушул *көгөрөт* предикаттары аркылуу жыйынтыктап каңкуулап турат.

Макал тексттериндеги этиштик предикаттар, негизинен, айкын келер чактык -м, этиштин терс формасын уюштуруучу -ба, II жактын -ң, -сын, шарттуу ыңгайдын -са мүчөлөрү; бар, жок жана **буйрук маанисиндеги этиш сөздөр** аркылуу уюшуларын көрүүгө болот. Булардын ичинен -м мүчөлүү этиштик предикаттын абдан көп кездешерин айрыкча баса белгилеп коюу зарыл. Этиштик предикаттар катышкан материалдардын дээрлик 70 пайызы **-м** мүчөлүү этиштик предикаттар болуп саналат. Макалдын спецификалык бөтөнчөлүгүнө жараша, **-м** мүчөлүү этиштик предикаттар I, II, III жактарга бирдей тиешелүүлүктү көрсөтүүгө жана такталган көрүнүштү, кыймылды, аракетти, абалды туюндурууда ийкемдүү колдонулат. Биздин жеке пикирибизде

макал текстиндеги **-m** мүчөлүү этиштик предикат айкын келер чактык маанини билдирүү менен гана чектелбейт. Чындыгында, кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө колдонулган **-m** мүчөлүү этиштик предикат учур чактык, же келер чактык мааниде гана айтылат. Маселен, *Асан эртең келет* сүйлөмүндөгү *келет* этишинин келер чактык маанидеги **-t** сөз өзгөртүүчү мүчөсү *эртең* тактоочу менен грамматикалык байланышта, катышта туруп, конкреттүү бир мезгилдеги, убактагы кыймылды билдирди. Ал эми *Ат тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат* макалындагы **-m** мүчөсү келер чактык маани менен гана чектелбестен, логикалуу түрдө өткөн чактык, учур чактык маанилерди да кошо камтыйт. Анткени макалдык мазмун белгилүү бир мезгилди гана көрсөтүп, ага тиешелүү болуп жаралбайт. Ал бардык убактарга бирдей тиешелүү.

Макалдардагы субъект. Лингвистикада субъект кыймылдын алып жүрүүчүсү катары белгилүү. Кыймылдын ээси, анын жаратуучусу же анын алып жүрүүчүсү болгон субъект макал текстинде катышып да, катышпай да турушу ыктымал. Субъектинин макал текстинде катышып же катышпай турушу анын синтаксистик-семантикалык мазмунунан билинип турат.

1. *Ат* арпа жесе, *эшек* кулагын салат.
2. *Ат* баспайм деген жерин үч басат.
3. *Бай* малын айтат, *кедей* муңун айтат ж.б.

Макал тексттериндеги *ат, эшек; ат; бай, кедей* компоненттери субъект катары катышты да, кыймылдын түздөн-түз аткаруучусу болуп калды. Кыймылдын түздөн-түз аткаруучу субъектиси экендигин *жесе, салат; басат; айтат, айтат* этиштик предикаттарынын семантикасы көрсөтүп турат, ошон үчүн предикат субъектини аныктайт. Макал мазмунундагы предикаттардын кыймыл-аракети тикеден-тике аталган субъектилер аркылуу ишке ашырылды. Мында субъектилер синтаксистик жактан сүйлөм ээлеринин милдетин аткарып турушат. Грамматикалык ээлер менен субъектилер бири-бирине дал келип калды. Макалдын семантикалык структурасы синтаксистик ар кыл конструкциядагы сүйлөмдөр аркылуу уюшулгандыктан, анда дайыма эле грамматикалык ээ катыша бербеси анык:

1. Аңдыганга аңкоо көрүн.
2. Арстандай күчүң болсо да,
түлкүдөй куулукту үйрөн.

Бул мисалдарда сүйлөм ээлери катышкан жок, катыштыруунун да зарылдыгы жок, синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну ээни талап да кылбайт. Мындай шартта субъектини жокко чыгарып

салууга болбойт, субъект макал тутумунда атайын лексема менен берилбесе да, ал кыймылдын аткаруучу субъектиси болбой калышы толук мүмкүн. Маселен, *Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт*, - тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган бул макалда сүйлөм ээлеринин милдетин *жер, эр* компоненттери аткарып турат. Бирок алар макал мазмунунда кыймылды түздөн-түз аткаруучу, алып жүрүүчү субъектиси боло алган жок. Демек, сүйлөм ээси менен логикалык субъектини бир түшүнүктө кароого негиз жок, алар айрым учурларда гана бири-бирине дал келип калышы мүмкүн. *Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт* макалында субъектилер болуп *жамгыр менен, бата менен* компоненттери эсептелинет. Мында чындыгында эле, *көгөрөт* кыймылынын абалдык өзгөрүүсү *жамгыр менен, бата менен* субъектилери аркылуу ишке ашырылды, кыймылды аткаруучулар – ишке киргизүүчүлөр логикалык жактан дал ушул компоненттер болуп саналат. Анткени *жерди жамгыр, эрди бата көгөрттү*. Синтаксистик планда толуктоочтук милдетте турушат. Ал эми сүйлөм ээлери катары келген *жер, эр* компоненттери кыймылдын абалдык өзгөрүшүнө негиз болуп түшкөндүктөн, алар объект катары каралат. Алар кыймылды жүргүзө алышкан жок, демек, кыймылдын аткаруучусу боло алышпайт, тек гана кыймыл аларда жүрдү, б.а., кыймылдын жүрүшү ал объектилерде практикаланды. Булардан мындай жыйынтык чыгарууга туура келет. **Биринчиден**, макалдын семантикалык структурасындагы субъект этиштик предикат менен ажырагыс байланыш-катышта каралат. **Экинчиден**, этиштик предикаттар катышкан макал тексттеринде айрым шарттарда, анын семантикалык структурасына байланыштуу субъектинин катышынын зарылдыгы жок болуп калат. **Үчүнчүдөн**, макал текстинде катышып турган субъект кыймылдын аткаруучусу болуп келүү менен, ээлик же толуктоочтук милдетте турушат:

Макалдардагы объект. Макал текстиндеги эң маанилүү компоненттердин бири – семантикалык объект. Кандай гана макалды албайлы, алардын спецификасы, негизги максаты турмуштук тажрыйбалардан такталып чыккан көрүнүш менен көз караштарды, кубулуштар менен окуяларды, нерселер менен түшүнүктөрдү кеңеш, сунуш, акыл насаат, нускоо маанисинде берип, алардын жакшы сапаттарын даңазалап, үлгү кылып көрсөтүп, жаман жактарын ашкерелеп, сынга алуу аркылуу белгилүү бир эреже-бүтүм чыгаруу болуп саналат. Ырас, мындай болгон соң, макал мазмунунда турмуш чындыгы катары көрсөтүлгөн кайсы бир нерсе, көрүнүш, түшүнүк ж.б. объектилери

негизге алынбай койбойт. Ушул жагынан алып караганда, макалдардын дээрлик көпчүлүгү объектисиз уюшулбастыгын, белгилүү бир нерселер мисалга алынып көрсөтүүлөрүн, алар макал табиятынын жаралышына өбөлгө-себеп болуп келерин колдо турган материалдар айгинелеп турат.

Семантикалык объект заттын, нерсенин предметтик мааниси аркылуу макалдын семантикалык структурасында эки багыттагы функцияны аткарат. Биринчиси, объект катары келген компонент предикаттын катыш шартында өзүнүн түпкү, негизги заттык маанисин сактоо менен, ошол маанисинин негизинде экинчи бир өтмө маанини туюндуруу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп турат. Макалдын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу андагы семантикалык объект салыштырууга, теңештерүүгө, ооштурууга негиз болуп түшөт да, өзүнчө бир курал катары колдонулат. Мындай шартта, анын семантикасы кеңейет:

1. *Бир ооздон* чыккан сөз *миң оозго* жайылат.
2. *Кулаксызга* кеп айтса, куу бакырдын башында.
3. Алдаса болот *жаш башты*, каргаса болот *как башты*.

Макалдардагы: бир ооздон (бир адамдан), миң оозго (көп адамга); кулаксызга (кеп укпаган, кабыл албаган); жаш башты (баланы), какбашты (көп жашаган, көптү көргөн) семантикалык объектилери экинчи бир өтмө мааниде ооштурулуп, салыштырылып берилди. Экинчиси, семантикалык объектинин басымдуу көпчүлүгү макал тексттеринде түз мааниде колдонулат. Макал табиятында баары бир, кайсы бир чындык, кайсы бир реалдуу нерсе, кайсы бир турмуштук көрүнүш тууралуу кеп козголбой койбойт. Алар негизинен макалдарда объект катары милдет аткарат. Объект катары колдонулган компонент түз мааниде берилүү менен, ал турмуш чындыгынан алынган факт катары көрсөтүлүп турат:

1. Жара айыкса так калат,
жаман *сөздөн* кек калат.
2. *Байлыкты* бөлүм түгөтөт,
ооруну өлүм түгөтөт.
3. Карт адам *акылга* бай,
март адам *доско* бай ж.б.

Макалдардагы *сөздөн; байлыкты, ооруну; акылга, доско* объектилери түз маанилерде чагылдырылды. Мындай түзүлүштөгү макалдарда катышкан компоненттер да тике маанилеринде туюндурулган учурлары көп эле кездешет. Бирок макалдын подтексттик ойго негизделгенине байланыштуу алардын компоненттеринин жалпы катыштык биримдиги – синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну андан сабак алчу кыйытма ойду

билдирип турат.

Макалдардагы конкретизатор. Макал структурасындагы конкретизатор предикаттын сыпатын, сапатын, өлчөмүн, санын, мезгилин, ордун ж.б. белгилерин билдирүү менен катар, макал табиятына ылайык, андагы подексттик ойдун жаралышына өз салымын кошуп турат. Бул учурда өзү катышта келген предикаттын белгилүү бир мүнөзүн аныктоо менен чектелбестен, макал мазмунундагы ойдун туюндурулушуна жараша, конкретизатордо бир катар маанилер кабатталып берилет. Маселен,

Кечинде кун кызарса, келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн,
эртең менен кун кызарса, элиңе жоо тийгендей күйүн, - макалында *кечинде, эркек төрөгөндөй; эртең менен, жоо тийгендей* конкретизаторлору катышты. *Кечинде, эртең менен* семантикалык конкретизаторлору *кызарса, кызарса* этиштик предикаттары менен байланышта келип: а) кыймылдын мезгилдик маанисин ачык туюндурду; б) макалдын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу анын жалпы мазмунунда аталган конкретизаторлор эскертүү маанисин кыйытты-күндүн белгилүү бир мезгилиндеги кызарышына байланыштуу эки башка кабар камтылды; в) жаратылыштык көрүнүштөрдөн такталган чындык мааниси дал ошол конкретизаторлор аркылуу көрсөтүлдү. Ал эми *эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей* конкретизаторлору *сүйүн, күйүн* этиштик предикат менен катышта туруп, биринчиден, алар алгачкылары (*эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей*) сыпаттоо, экинчилери (*сүйүн, күйүн*) кыймылдык маанилерде турса дагы, ички үндөштүк маанилеринде колдонулду, т.а., *эркек төрөгөндөй* конкретизаторунун ички семантикасында сүйүнүч., *жоо тийгендей* конкретизаторунун ички семантикасында *жаман болуу* маанилери бар. Демек, алардын ички маанилери да *сүйүн, күйүн* этиштик предикаттарынын маанилери менен шайкештикте келди. Экинчиден, *эркек төрөгөндөй, жоо тийгендей* конкретизаторлору сыпаттоо мүнөзүн алып жүрүшөт, үчүнчүдөн, аталган конкретизаторлордо салыштыруу мааниси да камтылган, ал маани кыймылдын өзү менен салыштырылып турат. Ушундан улам, макал тутумундагы конкретизаторлор менен предикаттардын ортосундагы өтмө катар байланыштын күчтүүлүгү байкалат.

Макалдагы семантикалык конкретизатор ойдун туюндурулушундагы образдуулукту, элестүүлүктү жаратууда, эмоционалдык-экспрессивдик маанисин күчөтүүдө өзгөчө ролду ойнойт.

Макалдардагы атрибут. Макалдарда мисал болуп алынган же макалдык мазмунга негиз болуп түшкөн заттардын, көрүнүштөрдүн,

түшүнүктөрдүн маңызын ачуу максаты көздөлгөн учурунда, алардын белгилик касиеттери жөнүндө сөз болот. Заттардын, заттык түшүнүктөрдүн белгилерин аныктоо, айкындоо, тактоо маанилерин киргизген бул компоненттер семантикалык атрибут катары колдонулат. Арийне, бардык эле макалдарда семантикалык атрибуттун сөзсүз түрдө катышып турушу шарт эмес. Алар макалдын семантикалык структурасындагы башка компоненттердей эле туюндуруулучу ойдун ыңгайына жараша зарылдык катары колдонулат:

1. Коңшу жакшы болсо, *сокур* кыз эр табат.
2. *Көп* суур ийин казбайт, ийин казса да кең казбайт.
3. *Меймандын* өзүн бакпай, атын бак.

Биринчиден, макал тутумунда, көбүнчө, подтексттик ойдун берилишине карата күчөтүлгөн, кыйытылган, ооштурулган, же болбосо, дагы бир кошумча маанилер чогуу камтылып колдонулат. Маселен, 1-мисалдагы *сокур* семантикалык атрибуту *кыз* зат атоочун аныктап, ошол тике маанисинде кабыл алдырып турганы менен, макалдын жалпы мазмунунда коңшунун барк-баасын көкөлөтүп турат. Анткени, *сокур кыздын* эрге чыгышы коңшуга байланыштуу боло тургандыгы туюндурулду. Ошондой эле, жакшы коңшунун жакшылыгы болот, жашоо-турмушунда жалпы эле, коңшунун таасири болбой койбойт деген кыйытма туюнтмалардын туюндурулушу *сокур* кыздын эрге чыгышы менен канкууланып турат. Келтирилген макал *Алыскы туугандан жакынкы коңшу* деген макал менен маанилик үндөштүктө турат. Бул макалда да *алыскы*, *жакынкы* катыштык сын атоочтору семантикалык атрибут милдетинде келип, туруктуу жана зарыл компоненттер катары, макал мазмунунун жаралышында салыштыруучулук белгиси менен негизги ролду аткарып турат. Бул жагынан алып караганда, макалдын семантикалык структурасындагы атрибуттардын зарылдык катары колдонулушун белгилөөгө болот.

Экинчиден, адатта, атрибут, б.а., аныктагыч аныкталгыч менен катышта келип, анын кайсы бир белгисин аныктоо максатын көздөсө, макалдагы семантикалык атрибут аныкталгычтын маанисин аныктоо менен гана чектелбестен, макалдын жалпы мазмунун аныктоодо да олуттуу орду бар. Макал текстиндеги камтылган ой түздөн түз семантикалык атрибутка байланыштуу болорун *сокур*; *меймандын*; *көп* атрибуттары катышкан макал мазмуну да ырастап турат. Бул семантикалык атрибуттардын макал структурасындагы зарылдыгы (эгерде ал катышып турса) ушундан улам болуп саналат.

Үчүнчүдөн, семантикалык атрибут аныкталып турган затты

конкреттештирет. Кыргыз эл макал материалдарынын дээрлик көпчүлүгүндө семантикалык атрибут аркылуу заттын белгиси көрсөтүлүү, конкреттештирилүү менен катар, макал мазмунундагы бөтөнчөлүк, өзгөчөлүк белгиленет. Мында логикалык түшүнүүнү талап кылган шарт бар. Маселен, *Аралдагы чөптү мал жебейт*, - макалындагы семантикалык атрибут – *аралдагы* компоненти. Бул семантикалык атрибут *чөптү* объектисине катышта келип, жалпы чөп ичинен кайсы чөп экендигин, кандай жердин чөбү экендигин бөлүп көрсөтүп, конкреттештирип, такташтыруу милдетин аткарды. Ошол эле учурда адамда эмне үчүн *аралдагы чөптү мал жебестиги* тууралуу түшүнүк пайда болбой койбойт, аралдагы чөп менен башка жердеги чөптүн айырмачылык касиеттери тууралуу ой туулат. Демек, *аралдагы* атрибут компонентинин семантикасы чөп затынын орундук белгисин туюндуруудан сырткары, анын сапаттык касиетин кошо көрсөтүп турат.

Төртүнчүдөн, макалдагы тексттик ойдун түшүнүктүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда семантикалык атрибуттардын ролун белгилебей коюуга да болбойт. Алар аныкталып турган затты конкреттештирүү менен бирге, анын элестүү туюндурулушун кошо шарттайт. Алардын катышынын негизинде жалпы эле макал мазмунунун таасири артып, ойдун образдуулугу келип чыгат.

Макалдарды моделдештирүү. Моделдик схеманын колдонулушу макалдын семантикалык структурасын кыска, так, элестүү көрсөтүүдө жана аныктоодо негизги ролду ойнойт. Макалдын модели–бул макалдын формуласы. Ушундан улам, макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) мазмун менен форманын биримдигин, мазмундан форманы, формадан мазмунду көрө билүүнү;

2) макалдык сүйлөм түзүлүштөрүн классификациялоодо жеңилдиктерди камсыздоону;

3) семантикалык компоненттердин мамиле-таасирлери, байланыш- катыштары аркылуу туюндурулган макалдык жалпы мазмунду аңдоону;

4) семантикалык компоненттердин маанилик жиктерин ажырымдоону;

5) семантикалык компоненттердин катыш мамилелеринин символикалык белгилер менен элестүү чагылдырылышы;

6) семантикалык компоненттердин зарылдыгын, туруктуулугун, валенттүүлүгүн жана айрым шарттарда сөзсүз түрдө катышып турушунун милдеттүү эместигин;

7) макалдагы сүйлөм түзүлүштөрүн, типтерин аныктоону.
Булардын биримдиги макалдын семантикалык структурасын

аныктайт.

Макалдын бүтүндөй моделдик схемасын түзүп чыгуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Мында макалды моделдештирүү маанисин, структуралык схемаларын иштеп чыгуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, типтерин, алардын синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын түрлөрүн, типтерин, синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды өзүнчө бөлүү, алардын мүнөздүү синтаксистик өзгөчөлүктөрүн кошо камтып берүү, аларга кеңири жана ар тараптуу анализ берүү зарылчылыгы туулат. Ушулардын негизинде макалдын семантикалык структурасынын бүтүндөй схемасын иштеп чыгуу, чынында, өзүнчө бир илимий эмгекти талап кылары белгилүү. Биз илимий ишибиздин максатына ылайыктап, макалдын моделдик жалпы схемасын гана сунуш кылдык. Анын тереңине сүңгүп кирип, кеңири талдоого алып, анализдеп чыгуу кийинки пландагы иштерден болуп саналат.

Көпчүлүк эмгектерде алгылыктуу деп табылып, практикаланып жүргөн сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы моделдик схемаларды негизге алуу менен, макалдын семантикалык структурасын төмөндөгүдөй символикалык белгилер жана кыскартуулар менен беребиз.

1. Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди кыскартуу аркылуу башкы тамгаларын алабыз. Бул макал структурасындагы семантикалык компонентти билгизүүчү башкы белги болуп эсептелип, схемалуулукка, үнөмдүүлүккө жана маанилик көрсөткүчкө негиз боло алат: Предикат – П, этиштик предикат – Эт.П, атоочтук предикат – Ат. П; субъект – С; объект – О; конкретизатор – К; ат-рибут – А.

М: 1. Өнөр алды – кызыл тил.

1. С – Ат.П.

2. Жердин уусун билген киши,

2. А – С,

караңгыда карсактын изинен жаңылбайт. К-А-О-Эт.П.

Эскертүү: Эгерде кайсы бир семантикалык компонент татаал сөз формасында же ажырагыс сөз тизмегинде келсе, анда алар лексика-семантикалык бир бүтүндүктү түзгөндүгүнө, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгына байланыштуу бир гана белги аркылуу белгиленет (өнөр алды – С, кызыл тил – Ат П., Жердин уусун билген –А ж.б.).

2. Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди жөнгө салып, ыраат–биримдикке келтирип турган жөндөмөлөр болуп саналгандыктан, аларды сандык көрсөткүчтөр менен белгилейбиз. Сандык көрсөткүч белгилери алардын иретине байланыштуу берилет: атооч жөндөмө формасы – 1, илик жөндөмө

формасы – 2, барыш жөндөмө формасы – 3, табыш жөндөмө формасы – 4, жатыш жөндөмө формасы – 5, чыгыш жөндөмө формасы – 6. Эгерде макал структурасындагы семантикалык субъектиден сырткаркы объект, конкретизатор, атрибут заттык мааниде колдонулуп, атооч жөндөмөлөрдө турса, анда алар 1 саны менен белгиленет, ал эми заттык маанини туюндурбай, нагыз сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк, тактоочтук маанилерде турса, анда 1 сандык көрсөткүчү колдонулбайт.

- М: 1. Жоого жаныңды берсең да, 1. $C_3 - O_4 - \text{Эт.П.}$,
сырыңды бербе. $O_4 - \text{Эт.П.}$
2. Көмүскө достон, 2. $A - O_6$,
көрүнөө душман артык $A - C_1 - \text{Ат.П.}$

Макал тутумундагы атоочтук предикат да (Ат.П.) айрым шарттарда кайсы бир кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп (Эти - этке, сорпосу-бетке; Бакыр киши-паанада, сокур киши - шоолада) колдонулат, ушундай учурларда гана алардын тиешелүү сандык көрсөткүчтөрү коюлат. Анткени этиштик предикат (Эт.П) менен тең катар берилсин үчүн, атооч жөндөмө формасында турган учурларын 1 сандык көрсөткүчү менен белгилөөнү ылайык көрбөдүк.

3. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн этиштик предикатынын кийинки сүйлөм менен байланыштыруучу мүчөлөрүнүн негизги варианттарын кошо көрсөтөбүз, себеби алардын өзүнөн кийин келүүчү сүйлөмдөргө карата кандай маанилик катышта тургандыгы эске алынууга тийиш. Булардын катарына **-са**, **-ганча**, **-й**, **-ып** мүчөлөрү кирет. Багыныңкы татаал сүйлөмүнүн мындай формадагы этиштик предикаттары макал материалдарында көп деле учурабайт.

- М: 1. Кечинде күн кызарса, 1. $K - C_1 - \text{Эт.П-са}$,
келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн. $C_1 - K - \text{Эт. П.}$
2. Миң кишинин атын билгенче, 2. $A - A_2 - O_4 - \text{Эт.П-}$
бир кишинин сырын бил $A - A_2 - O_4 - \text{Эт.П}$
3. Атын билбей, затын бил. 3. $O_4 - \text{Эт.П-й}$, $O_4 - \text{Эт.П.}$

Макал материалдарында *Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска* сыяктуу **-са** мүчөлүү кыймылды шарттоочу семантикалык компоненттер катышкан мисалдар да көп кездешет. Мындай учурда **-са** мүчөсү жалганган компонент, же ажырагыс сөз тизмеги өз алдынча сүйлөм боло албагандыктан, б.а., 1-жөнөкөй сүйлөмдүн этиштик предикаты катары келип, 2-жөнөкөй сүйлөм менен байланыш түзүүчү милдетти аткарганандыктан, ал кайсы семантикалык компонентте турса, аны белгилөөчү белги менен көрсөтүлөт:

1. Акылдуунун сөзү – кыска, 1. $A_2 - C_1 - \text{Ат. П.}$,

Мында *айта салса* компонентиндеги кыймыл субъектини логикалык жактан туюндуруп турат. Анткени кеп *айта салуу* жөнүндө болуп жатат, кыймыл-аракетти билдирүү максаты көздөлгөн жок, кыймылдын ишке ашышына, аткарылышына, же аткарыла тургандыгына басым жасалбады. *Айта салуунун* белгиси болуп *нуска* компоненти кызмат аткарды.

4. Макалдын семантикалык компоненттери түз (тике) жана кыйытма маанилерди алып жүрүшүнө байланыштуу, аларды кыскартылган формаларда беребиз: **түз маани – т.м., кыйытма маани – к.м.** жана алардын өтмө катар жуурулушуп келишин (+) кошуу белгиси аркылуу көрсөтөбүз.

М: 1. Аксак атка чаң – 1. А – О₃ – С₁ – Ат.П т.м+к.м.
үйүр, А – О₃ – С₁ – Ат.П т.м+к.м.
арык атка бала – үйүр. 2. О – Эт.П т.м.+к.м.

2. Көрүнгөн менен достошпо

Кадыресе сүйлөм менен макал сүйлөмдөрүнүн семантикалык-структуралык айырмачылыктарын алардын моделдик схемаларынан да ачык байкоого болот. Буга карата бирдей түзүлүштөгү эки мисалды тең катар коюп салыштыралы:

1. Асан – студент, Айша – мугалим.
2. Ата – мекен, эне – нур.

1 - кадыресе сүйлөмдөгү – С₁ – Ат.П₁, С₁ – Ат.П₁. моделдик схемасында, 2 - макал сүйлөмүн – С₁ – Ат.П₁ т.м.+к.м., - С₁ – Ат.П₁ т.м.+к.м. моделдик схемасында беребиз. Көрүнүп тургандай, мисалдар түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм катары уюшулса да, алардын мазмундук туюндурулушуна жараша башкача моделдик схемаларда берүүгө туура келет. Демек, сүйлөмдү моделдештирүү аркылуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот.

Диссертациялык иште макалдын жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүнө карап, алардын моделдик схемаларынын жалпы үлгүлөрү сунуш кылынды.

Макалдардагы сүйлөм түзүлүштөрү. Иштин III бөлүмү “Макалдардын логикалык-грамматикалык түзүлүшү” деп аталат. Макалдардагы сүйлөм түрлөрү, макалдын нуска мааниде айтылган кыска кептик уюшулушу, андагы ой корутундуларынын туюндурулуш жолдору, элестүү жана таасир берүүчүлүк деңгээлде айтылышы, тике, кыйыр маанилеринин тең катар берилиши жана анын угуучу (адресат) тарабынан кабыл алынышы да тексттин

логикалык-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике байланыштуу. Логика ойлоо закондору жана анын формалары жөнүндөгү илим болгондуктан, бир нерсенин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоону өз мойнуна алары анык. Ушул аспектиден алып караганда, макал мазмунунун ички маанилик түзүлүш өзгөчөлүктөрү, тилдик бирдиктердин логикалык катыш бөтөнчөлүктөрү, аң-сезимде тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары грамматикалык түзүлүш менен ажырагыс байланышта берилери белгилүү.

Жалаң сүйлөм түрүндөгү макалдар грамматикалык түзүлүшү боюнча баш мүчөлөрдөн гана туруп, анын мазмунуна логикалык ойдун батырылып берилгендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Субъект менен предикаттан уюшулган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар эң кыска текст катары берилет да, башталбай жатып бүтөт. Болгондо да, башка сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар сыяктуу олуттуу да, омоктуу да ойду батырып бүтөт. Макалдарга мүнөздүү экинчи бир подтексттик ойду билдирүү ыкмасы бул түзүлүштөгү макалдарда субъект менен предикаттын синтаксистик-семантикалык ички катышуусу аркылуу жүзөгө ашат. Түз, кыйытма, каймана, саласал маанилеринин бир бүтүндүктө ширелишип келиши, же кайсы бирлеринин өтмө катар биригиши жана алар өз кезегинде, атоо, баяндоо, сыпаттоо, салыштыруу же теңештирүү форма мүнөздөрүндө берилиши дал ушул субъект менен предикаттын ички семантикалык байланыш-катышында камтылган. Ушундай болгону үчүн, бөтөнчө айтымды шарттап, макалдык мазмунга ээ кылып, логикалык ойломду талап кылып турат. Маселен, *Өнөрлүц өлбөйт*, жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда белгилүү бир турмуш чындыгы чагылдырылып, ал тажрыйбаланган чындык ой болуп калыпчанды. Мындагы чындык ой тек гана билдирилбестен, туюндурулуш функциясында макалдык мазмунду жаратуучу айтым коштолуп, натыйжада турмуштук маанилүүлүк, зарылдык, көрсөткүчтүк, ар дайым эске алуучулук (бардык түзүлүштөгү макалдарга тиешелүү) катары кабылданат. Макалдагы туюндурулган ой, логикалык-грамматикалык мүнөзү жактан ээлик милдеттеги субъект жана баяндоочтук милдеттеги предикат аркылуу ишке ашырылды: $C_{1т.м.+к.м.} - Эт. Пт.м.+к.м.=МТ$. Аталган макал текстинин мазмуну логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат. *Өнөрлүц* субъектисинин түз маанисинин өнөрү бар, таланттуу, чебер адам түшүнүгүн билдирип турганында кеп жок. Ал макал текстинен сырткары, башка сүйлөм тутумунда жана өз алдынча жеке колдонулганында деле ушул түшүнүктү билдирери анык. Бирок макал текстиндеги *өнөрлүц* субъектиси таланттуу, чебер, устат

маанисин туюндуруу менен гана, тагыраак айтканда, *өнөрлүц* адамдын өлбөстүгү тууралуу кабар-маалыматты билдирүү менен гана чектелбестен, макалдагы *өлбөйт* предикатына синтаксистик-семантикалык ички катышта болуп, анын негизинде келип чыгуучу кошумча маани жүктөрдү аркалап турат. Мында таланттуу, шыктуу, жөндөмдүү, чебер, устат *адам болуу зарылдыгы*, турмуштук маанилүүлүгү белгиленип, ага басым жасалды да: 1. кадыр-барк; 2. атак-даңк; 3. ишмердүүлүк; 4. билимдүүлүк маанилери да камтылып турат. Кыргыз эл макалдарында *өнөрлүц* сөзү катышкан *Өнөрлүц өргө чабат; Өнөрлүцнүн колу-алтын; Өнөрлүц менен өнөктөш бол* сыяктуу бир кыйла макалдар бар. Аларда да *өнөрлүц* сөзү дал ушун-дай кең маанилерди аркалап, макалдык мазмунга мүнөздүү милдетти аткарат. Ал эми *өлбөйт* предикаты өз кезегинде, *өнөрлүц* субъектиси менен синтаксистик катышынын натыйжасында: 1. *өнөрлүц адамдын түбөлүктүцүлүгү*; 2. *эл эсинде ар дайым сакталуусу*; 3. *коомдук пайдалуулугу туюндурулду*. Эң башкысы, бул маанилердин биримдик мазмунунун тереңинде өнөрлүүлүктүн барк-баасын көтөрүүчүлүккө, пайдалуулугуна, ага ээ болуу зарылдыгына, маанилүүлүгүнө карата болгон, бизге билинип-билинбеген, сезилип-сезилбеген үндөө бар. Жайылма сүйлөм түзүлүшүнөгү эки составдуу макалдар жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгүлөргө караганда алда канча активдүү колдонулат. Алардын активдүүлүгү макалдагы ойдун туюндурулушунда субъект же предикатты конкреттештирүү, аныктоо, тактоо маанилери менен түшүндүрүлөт;

1. *Арпа жеген ат ойнойт.*

2. *Ар ким кычышкан жерин тырмайт.*

3. *Багы жокко баары жок ж.б.*

Көрүнүп тургандай, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды шарттаган *арпа жеген; кычышкан жерин; багы жокко* сыяктуу компоненттери субъект же предикатка синтаксистик байланыш-катышта болуп, алардын тике маанилерин конкреттештирүү менен кеңитип, күчөтүп (*арпа жеген*→*ат*; *кычышкан жерин*→*тырмайт*; *багы жокко*→*жок* жана ошол эле учурда макалдын жалпы мазмунундагы кыйытма ойду жаратууга көмөк, түрткү болот. Демек, өз алдынча макал тексти катары калыптанган эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда туюндурулуучу ой аныктоочу, тактоочу, конкреттештирүүчү компоненттер менен ажырагыс байланышта берилип ишке ашырылат.

Диссертациялык иште өз алдынча макал түзүлүшүндө

уюшулган бул эки составдуу сүйлөмдөрдөн сырткары, айрыкча, бир составдуу сүйлөмдөрдүн ичинен **жалпы жактуу**, татаал сүйлөмдөрдүн ичинен **байламтасыз тең байланыштагы** жана **багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр** логикалык-грамматикалык багыттагы иликтөөнүн борбордук өзөгүн түзгөн. Анткени, ал сүйлөм түрлөрү макалдарды шарттоодо, макалдардын жаралышында ийкемдүү колдонулгандыктан, алардын ар бир ньюанстары, логикалык туюндурулушту берүүдөгү өзгөчөлүктөрү илимий-теориялык негизде териштирүүгө алынган (210-247-бб.).

Макалдардын логикалык-грамматикалык түзүлүшү карама-каршылыктуу табиятка ээ, т.а., карама-каршы маанилер менен шартталышкан, ошол эле учурда бир максатка багытталып, ыраат-биримдикте уюшулгандыгы менен өзгөчөлүү. Мындай шарт биринчи кезекте нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Аларда карама-каршы маанилер ачык туюндурулуп турат. Муну *Көз – коркок, кол – баатыр* макалынын мисалында көрсөтсөк болот. Макал эки жөнөкөй сүйлөмдөн турган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Мазмуну жалпысынан *эмгек*, анын негизинде турган кайсы бир *ишке*, иштин аткарылыш мүнөзүнө байланышкан. Конкреттүү алганда, *Көз–коркок*, 1-жөнөкөй сүйлөмүндө иштелүүчү объектинин көзгө көп көрүнө тургандыгы, натыйжада аны аткаруу кыйынга турары, жумуш кылуу, аны жасоодон качуу, мунун жалкоолукка байланыштуулугу; *Кол-баатыр* 2-жөнөкөй сүйлөмүндө коюлган жумушту жасоо, эмгек кылуу зарылдыгы, бардык ишке батынып киришсең – бүтө тургандыгы камтылган. Демек, *жумуш кылуудан качуу, аны аткарбоо* менен *жумуштан качпоо, бардык ишти жасоо, аны бүткөрүү* процесстери каршы маанилерде коюлган. Мындай ачык каршы маанилер макал текстиндеги *коркок, баатыр* атоочтук предикаттары аркылуу ишке ашырылып, өз кезегинде, ал предикаттар *көз, кол* субъектилери менен семантикалык катышта туруп, салыштыруучулук мүнөздөгү каршы мазмунду жаратты. Насилинде нерселер ар кандай багытта бири-бирине карай тең катар каршы коюлуп, салыштырууга алынса, алардын сапаттык көрсөткүчтөрү, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, тиешелүү белгилери даана көрүнөт. Ошол сыңары, жумуш кылуудан тайсалдоо жана жумуш жасоого батынып киришүү бири-бирине тең катар коюлуп, алардын турмуштук терс жагы–*коркоктукка*, турмуштук оң жагы – *баатырдыкка* негизделип, салыштырууга алынган *көз, кол* субъектилеринин жумуш объектисиндеги барк-баасы ченелди. Макалдын семантикалык-структуралык ички мазмунуна сыйдырылып берилген «жумуш объектиси», «жумуш кылуу

процесси» көз, кол субъектилеринин өз ара салыштырылуусу менен, анын сөзсүз түрдөгү аткарылыш зарылдыгы, пайдалуулугу логикалык туюндурулушта берилди. Эгерде макал текстиндеги *коркок, баатыр* нагыз антонимдери түз мааниде колдонулуп, макал мазмунуна ылайык, кыйытма ойду билдирүү максатын көздөбөсө, анда макал мазмунунда чагылдырылган логикалык ой жаралмак эмес. Бирок макалдардын логикалык-грамматикалык түзүлүшүндөгү карама-каршы маанилердин берилиши нагыз антонимдеринин катышы, колдонулушу менен гана чектелбейт, б.а., каршы маанилер нагыз антонимдер аркылуу эле жүзөгө ашырылбайт. Макал мазмунунда алардан сырткары, бизге билинип-билинбеген, сезилип-сезилбеген башкача ыкмада туюндурулган каршы маанилер жашырылып жатат. Подтексттик ойду шарттоодо, кыска кептик форманы жаратууда, ой салмагын арттырууда, сөз таасирдүүлүгүн күчөтүүдө, кабыл алыныш уккулуктуулугун камсыздоодо колдонулган ал каршы маанилерди өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкмалар катары баалоо керек. Булар макал табиятына ылайык, өтө жаап-жашырылган түрдөгү **контексттик антонимдер** болуп саналат. Маселен, «*Жаман жайын айтам деп, баарын айтам*»- деген макал бар. Макал мазмунунда: *жамандын жайын айтканы - жакшы, баарын айтканы – жаман* деген маанилер кыйытылып жатат. Ушундан улам, *жакшы* жана *жаман* деген карама-каршылык келип чыкты. *Жакшы мааниси – жайын* сөзү менен, *жаман мааниси – баарын* сөзү аркылуу билдирилди. Макал тутумунда булар (жайын, баарын) ички каршылыкка туштукту. Жайын айтыш керек деген ой бар, бирок баарын айтпаш керек деген да ой бар. Демек, макалдагы карама-каршылык өзүнөн өзү белгилүү болуп калды.

Нагыз жана контексттик антонимдер сыяктуу лексикалык кайталоолор да макал тутумунда кеңири кездешет. Алардын мындай ийкем мүмкүнчүлүктөрүн бир саптан турган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардан да учуратууга болот: 1. *Көптөн көп акыл чыгат.* 2. *Өнбөс доону доолаба.* 3. *Семиз жер – мейиз жер.* 4. *Улуу эмгек улуу акылманды жаратат.* 5. *Эл намысы – эр намысы.* 6. *Дос досту үлпөттө сынайт* ж.б. лексикалык кайталоолор татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда өтө эле кеңири байкалат; 1. Мергендин *дарты* – кийикте, бүркүттүн *дарты* – бийикте. 2. Мен *жакшы* да, сен *жакшы*, даны толук *эң жакшы*. 3. Сугатчы *тилейт* эгинин, усталар *тилейт* темирин ж.б.

Эгерде нагыз антонимдер менен контексттик антонимдер макал мазмунунун логикалуулугун, карама-каршылыктуу табиятын туюндурууда активдүү роль ойносо, лексикалык кайталоолор ой

салмагын арттырууга олуттуу салым кошот, логикалык туюндурулуштун өзүнчө бир ыкмасын жаратат. Ушундан улам, макал мазмунундагы ойго жараша, лексикалык кайталоолор маани улоо, маани күчөтүү, маанилик катышты, байланышты бекемдөө, көркөмдүүлүктү шарттоо, угумдуулукту арттыруу милдеттерин да кошо аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Ошондуктан макал тексттериндеги лексикалык кайталоолорду лексика-семантикалык кайталоолор деген термин менен атоо, алардын аткарган функциясына ылайык келчүдөй.

Макал тутумундагы лексика-семантикалык кайталоолордун ар кыл маанилерге ээ болушу, кайталоолор катышкан ар бир макалда ачык байкалып турат. Текст мазмунуна ылайык, бирде алар бир канча маанилик жүктү аркалап калса, бирде алар экинчи бир тилдик бирдиктин же бүтүндөй сүйлөмдүн маанисин күчөтүүгө басым жасайт, бирде макалдын ыргактуулугун, угумдуулугун арттырып, таасирдүүлүккө жеткирсе, бирде байланыштыруучулук мүнөзүн шарттап коет.

Иште лексика-семантикалык кайталоолордун макал тутумундагы мындай ар кыл маанилери, аткарган милдеттери кеңири талдоого алынган (271-287-бб.).

Корутунду

Диссертациялык иштин ар бир бөлүмү өз ара тыгыз байланышта иштелип чыкты. I бөлүмдөгү лингвистикалык өңүттө салыштырууга алынган дидактикалык жанрдагы чыгармалардын түрлөрү (ылакап, табышмак, жаңылмачтар) макалдын тилдик спецификасын ачыктоо максатында иликтөөгө алынып, анын натыйжасында макалдын семантикалык структурасын, логикалык-грамматикалык түзүлүшүн аныктоого негиз түзүү максатын көздөдү.

II бөлүмдө макалдын семантикалык структурасын терең жана ар тараптуу ачып берүү үчүн, оболу, сүйлөмдүн семантикалык структурасына жалпы токтолуу менен, макалдагы семантикалык компоненттердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, колдонулушу, алардын өз ара синтаксистик катыш мамилелери анализге алынды, конкреттүү факты материалдар менен далилденди. Ошондой эле, макалдагы семантикалык компоненттердин моделдик схемадагы үлгүлөрү берилди.

III бөлүмдө макалдардагы сүйлөм түрлөрү, макалдын нуска мааниде айтылган кыска кептик уюшулушу, андагы ой

корутундуларынын туюндурулуш жолдору, элестүү жана таасир берүүчүлүк деңгээлде айтылышы, тике, кыйыр маанилеринин тең катар берилиши жана анын угуучу (адресат) тарабынан кабыл алынышы да тексттин логикалык-грамматикалык түзүлүшүнө тикеден-тике байланыштуу экендиги аныкталды. Логика ойлоо закондору жана анын формалары жөнүндөгү илим болгондуктан, бир нерсенин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоону өз мойнуна алары анык. Ушул аспектиден алып караганда, макал мазмунунун ички маанилик түзүлүш өзгөчөлүктөрү, тилдик бирдиктердин логикалык катыш бөтөнчөлүктөрү, аң-сезимде тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары грамматикалык түзүлүш менен ажырагыс байланышта берилери да белгиленди.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер Монографиялар

1. Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү. – Бишкек, 2004. -147 б.
2. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. – Каракол, 2010. -202 б.

Макалалар

1. Кыргыз макал-лакаптарынын изилдениш тарыхынан. // Илим жана жаштар. – Бишкек, 2002. -86-89-бб.
2. Макалдардын синтаксистик-ритмикалык уюшулушу. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2004. - № 6. -16-20-бб.
3. Жаңылмачтардын тилдик спецификалык бөтөнчөлүгү. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2005. -№ 8. -15-19-бб.
4. Жаңылмачтардагы тилдик кайталоолор. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2005. -№ 9. -38-43-бб.
5. Макал типтери: тике жана өтмө маанилер. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2006. -№ 17. - С. 154-158.
6. Макалдагы сөздөрдүн семантикалык табияты. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007. -№ 12. -15-19-бб.
7. Макалдын семантикалык структурасына жалпы мүнөздөмө. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007. -№ 11. -61-67-бб.
8. Макал жана табышмактардагы тилдик айрым айырмачылыктар. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2008. -№ 8. - С.234-238.
9. Макалдагы семантикалык атрибут. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2008. -№ 14. -53-56-бб.

10. Макалдардын семантикалык структурасындагы субъект. Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2008. -№ 14. -50-53-бб.

11. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар. // Вестник ИГУ. –Каракол, 2009. -№ 22. - С. 267-270.

12. Макалдын семантикалык-структурасындагы компонент. // Кыргыз тили жана адабияты. –Каракол, 2008. -№ 15. -25-27-бб.

13. Макалдагы ажырагыс сөз тизмеги, компоненттердин маанилик катмарлануусу. Кыргыз тили жана адабияты. –Бишкек, БГУ, 2009. -№ 15. -70-72-бб.

14. Макал жана ылакап. //Тил жана котормо. –Үрүмчү, 2009. -№3. -20-22-бб.

15. Макалдагы этиштик предикат. //И.Арабаев КМПУнун жарчысы. –Бишкек, 2009. -№ 14. -186-188-бб.

16. Макалдагы атоочтук предикат. //И.Арабаев КМПУнун жарчысы. –Бишкек, 2009. -№ 14. -184-186-бб.

17. Макал текстиндеги нагыз антонимдер, логикалык туюндурулушу. // Вестник ИГУ. –Каракол, 2009. -№ 23 (атайын чыгарылышы). - С. 271-276.

18. Макал текстиндеги контексттик антонимдер, логикалык туюндурулушу. // Вестник ИГУ. –Каракол, 2009. -№ 23 (атайын чыгарылышы). - С. 290-297.

19. Макал текстиндеги сүйлөм түзүлүштөрү, логикалык туюм. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. –Бишкек, 2009. -№ 15. -204-205-бб.

20. Жалпы жактуу сүйлөм көлөмүндөгү макал тексти. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. –Бишкек, 2009. -№ 15. -205-207-бб.

21. Жаңылмач жаралышы, жаңылттыруунун негиздери. //Ала-Тоо журналы. –Каракол, 2009. -№1. -133-138-бб.

22. Макал текстинин илимий мүнөзү. //И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун жарчысы, филологиялык илимдердин сериясы, II чыгарылышы. –Бишкек, 2010. -15-18-бб.

23. Макал – поэтикалык текст. И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун жарчысы, филологиялык илимдердин сериясы, II чыгарылышы. –Бишкек, 2010. -18-22-бб.

24. Макал текстин уюштурган байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр. //Вестник ИГУ. –Каракол, 2010. -№ 25. -211-215-бб.

25. Макалдагы байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. //Вестник ИГУ. –Каракол, 2010. -№ 25. -215-218-бб.

26. Макал-ылакаптардагы тилдик бирдиктер. Тил жана котормо. –Үрүмчү, 2010. -№ 1. -40-46-бб.

Резюме

Дунканаев Абдыкалык Токтогулович

Кыргыз макалдарына семантикалык-структуралык,
логикалык-грамматикалык илик

10.02.01 – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: *дидактикалык жанр, макал жанры, тил илими, лингвистика, кыргыз тил илими, ыргак (ритм), тилдик бирдиктер, тилдик кайталоолор, семантика, семантикалык структура, семантикалык жылышуу, маанилик катмарлануу, предикат, атоочтук предикат, этиштик предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут, моделдештирүү, моделдик схема, логикалык-грамматикалык түзүлүш, логикалык туюм, нагыз антоним, контексттик антоним.*

Диссертациялык иште дидактикалык жанрдагы макал, ылакап, табышмак, жаңылмачтардын тилдик өзгөчөлүктөрү салыштырылуу менен, макалдын спецификасы лингвистикалык багытта иликтөөгө алынды. Бул макалдын семантикалык-структуралык, логикалык-грамматикалык түзүлүшүн аныктоо алдындагы негиз катары белгиленди.

Кыргыз тили илиминде алгачкы жолу макалдын семантикалык-структурасы изилдөөгө алынып, семантикалык-структуранын ядросун түзгөн предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут компоненттери кеңири териштирилди. Аталган семантикалык компоненттердин макал тутумундагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, синтаксистик-семантикалык катыштары, аткарган функциялары факт материалдардын негизинде аныкталды. Макалдагы туюндурулган ойду моделдик схемада берүү жеңилдикти, түшүнүктүүлүктү, үнөмдүүлүктү шарттайт. Моделдик схеманын колдонулушу макалдын семантикалык структурасын кыска, так, элестүү көрсөтүүдө, аныктоодо негизги ролду ойнойт. Макалдын модели – бул макалдын формуласы. Ушундан улам, макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары бир катар факторлор белгиленип, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын моделдик схемалары көрсөтүлдү.

Макал мазмунунун ички маанилик түзүлүш өзгөчөлүктөрү, тилдик бирдиктердин логикалык катышы, тике жана подтексттик ойдо чагылыш формалары грамматикалык түзүлүш менен ажырагыс байланышта берилери белгилүү. Макалдын логикалык-грамматикалык түзүлүшү маселеси да кыргыз тили илиминде эң алгач илимий теориялык негизде иликтөөгө алынды.

Резюме

Дунканаев Абдыкалык Токтогулович

Семантико-структурное, логико-грамматическое исследование кыргызских пословиц

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *дидактический жанр, жанр пословиц, языкознание, лингвистика, кыргызское языкознание, ритм, языковые единицы, языковые повторы, семантика, семантическая структура, семантический сдвиг, смысловое наложение, предикат, именной предикат, глагольный предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут, моделирование, модельная схема, логико-грамматическая структура, логическая интуиция, подлинный антоним, контекстный антоним.*

В диссертации подвергнуты исследованию языковые особенности пословиц, поговорок, загадок и скороговорок дидактического жанра в сравнительном плане. Это послужило основой при осмыслении семантико-структурной, лексико-грамматической организации пословиц.

Видовые в кыргызском языкознании подвергнута исследованию семантическая структура и подробно описаны ядерные компоненты семантической структуры: предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут. На материале конкретных фактов описаны особенности, семантико-синтаксические отношения и функция названных семантических компонентов в составе пословиц. В соответствии с целями и требованиями современной науки, передача выражаемой в моделях мысли в виде. В виде модельных схем обуславливает простоту, доступность и лаконичность изложения. Использование модельных схем играет основную роль в компактной, точной и образной передаче семантической структуры пословиц. Модель пословиц – это формула модели. Поэтому в качестве результата моделирования показан ряд факторов и

отмеченный модельные схемы пословиц, построенных по структуре простого и сложного предложений.

Известно, что особенности смысловой организации содержания пословиц, логических отношений языковых единиц, формы отражения в прямом контексте и подтексте неразрывно связаны с грамматическими конструкциями. В кыргызском языкознании впервые на теоретической основе оказалось подвернутое изучением логико-грамматическое устройство пословиц.

Résumé

Dunkanaev Abdykalyk Toktogulovich

Semantic –structural, logical-grammatical research of the Kyrgyz proverbs.

10. 02. 01. Philology science Dissertation for having doctor's degree on Kyrgyz language.

Main words: didactic genre, proverb genre, language science, linguistics, Kyrgyz language, science, rhythm, language units, logical understanding, semantics, semantic structure, language movement, predicate, language layer, subjective predicate, verb predicate, subject, object, concretization, attribute, modeling, model scheme, logical- grammatical structure, logical meaning, absolute antonym and contextual antonym.

The peculiarities of proverb genre, sayings, puzzles, tongue-twisters and the specifics of linguistic directions were researched in the dissertation. It was marked as to define the semantic –structural, logical –grammatical structure of proverbs.

For the first time the semantic structure of proverbs was researched where the kernels as predicate, subject, object, concretization, attribute components were widely investigated.

Above mentioned semantic components of proverbs and their peculiarities, syntactic- semantic relations and their functions were proved on the basis of true fact materials. According to the aim and requirements of Modern Science the model scheme makes to understand thoughts more easily and more understandable. Using the model schemes plays the main role in showing the semantic structure of the proverb shortly, definitely and virtually. The model of proverb is the formula of proverb. As modeling of proverbs, some facts were marked and modeling schemes were shown in simple and complex sentences.

The meanings of inner meaning form peculiarities of proverbs, language unit logical ties, direct and sub textual reflection forms in the thoughts are known as to be in great relations with grammar forms. For the first time the logical- grammatical forms of proverbs were researched in the Kyrgyz language on the theoretical scientific basis.

К.Тыныстанов атындагы ҒМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Басууга 02.02.11. берилди.
Заказ № 353. Көлөмү – 2,75 басма табак.
Нускасы 100 даана.
Тел.: 52696